't Vagevenster 25

Heemkundevereniging

BERCHS-HEEM

Bestuur Heemkundevereniging Berchs-Heem:

Jan van der Burgt, voorzitter, Zicht 7 5351 RG Berghem, tel. 0412 401183

Gerrit Bergers, secretariaat, Hermenegildahof 7 5351 CZ Berghem, tel. 0412 402587

Lambert van Hinthum, penningmeester, Clausstraat 5 5351 CJ Berghem, tel. 0412 402515

Riny Gremmen, Maishof 2 5351 MJ Berghem, tel. 0412 402141

Jan Bon, Heiligenbos 40 5351 SP Berghem, tel. 0412 401131

Ans den Brok, St. Willibrordusstraat 15 5351 ED Berghem, tel. 0412 401214

Dora van Ravensteijn-Schraven, Broekstraat 10 5351 NC Berghem, tel. 0412 401127

Redactie 't Vagevenster: Lambert van Hinthum, Gerard Hoeks, Matt Megens

Vormgeving: Ria Boeijen

Aanleveren kopij: Indien mogelijk op diskette, tekst in Word.
Aangeleverd materiaal wordt geretourneerd.

Inleveren kopij: Heemkamer Oud-gemeentehuis, Burg. van Erpstraat 2

Leden van de Heemkundevereniging krijgen 't Vagevenster gratis thuisbezorgd

Losse nummers: € 3,75 exclusief verzendkosten

Rekeningnummer Rabobank: 1065 16 817 t.n.v. Heemkundevereniging Berchs-Heem

K.v.K. nr.: V 219728

't Vagevenster nummer 25, oktober 2006

Dit Vagevenster is geheel gewijd aan het boeiende relaas over de oorlogservaringen van Harrie van Orsouw.

Op een buitengewoon beeldende manier, ontrolt het verhaal van Harrie zich als een filmscript voor de ogen van de lezer. Na een korte introductie van de hand van de schrijver, reizen we gedurende twee jaar met hem mee door Europa in oorlog. Via allerlei omzwervingen, van Zoutelande naar Estland en uiteindelijk weer terug naar het inmiddels bevrijdde Berghem.

In zijn verhaal heeft Harrie zijn persoonlijke gebeurtenissen op een plezierige wijze met humor en talrijke wetenswaardigheden omschreven.

De redactie bedankt Harrie van Orsouw en wenst u veel leesplezier.

Inleiding

H. van Orsouw

Van den Heuvelstraat 8

Berghem

Harrie van Orsouw (rechts) met Wim Reijers

De schrijver van deze bijdrage aan de inhoud van het "Vagevenster" werd op 31 oktober 1919 in Berghem geboren als tweede kind van Jan van Oorsouw en Johanna (Jans) Brands in een gezin van elf kinderen waarvan er een op jeugdige leeftijd is overleden.

Hij bezocht de lagere school in Berghem waar hij zeven klassen doorliep. Op 12 jarige leeftijd heeft hij nog de landbouwschool in Oss bezocht tot zijn 14e jaar. Hier volgt zijn verhaal vanaf die dag tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog.

Het was voor de meeste jongens in die tijd zo: vandaag 14 jaar en morgen naar de fabriek. Ik heb in een fabriek in Oss gewerkt tot aan mijn diensttijd. Bij de keuring voor de dienst werd ontdekt dat mijn naam een ótje tekort kwam door een fout van de ambtenaar bij het inschrijven in de burgerlijke stand.

Vanaf het gemeentehuis kreeg mijn vader het bericht dat het wel veranderd kon worden maar dat kostte 25 gulden. Dat was in 1937 zo'n groot bedrag dat hij ervan schrok en tegen de ambtenaar zei: "Hij kanter hendig mi doen en hij zal mi z'n iejen ótje ok wel unne goeie saldaot worre". Zodoende is mijn naam altijd zo gebleven. In eerste instantie kreeg ik vanwege medekostwinnerschap vrijstelling van de dienst maar in het bericht daarover stond bij: "Deze vrijstelling geldt niet in geval van oorlog of oorlogsgevaar". Zodoende moest ik eind maart 1940 toch nog in dienst en moest ik mij melden op de Generaal Majoor Kromhout Kazerne in Tilburg waar een infanterie opleiding volgde. Hardlopers van de luie Kees werd die in die tijd genoemd.

Op 7 mei 1940 moest iedereen vroeg op want alles en iedereen moest de kazerne uit. Vrachtwagens werden gevorderd om alles op te laden. Wij moesten alles inpakken en met de volle bepakking naar het station in Tilburg waar alles in een trein werd geladen. Het was een heksenketel. De treinen bestonden toen uit coupés van tien personen en wij moesten dus met tien man met de volle bepakking in zo'n coupé. De inventaris van de kazerne zoals magazijn, kantoor en keuken ging in vrachtwagons.

Toen eindelijk het vertreksein werd gegeven vertrok de trein naar Den Haag. De reis duurde lang, de trein reed maar langzaam want het was een lange trein en die moest op sommigen plaatsen nog wachten ook. In Den Haag aangekomen werd alles weer uitgeladen en ergens naar toegebracht. Onze compagnie moest met de volle bepakking naar Scheveningen, ruim een uur marcheren. Daar werden wij in een school ingekwartierd waar al strozakken aangevoerd waren. Met een bepaald aantal in een klaslokaal moesten wij ons maar zien te behelpen. Het zou nog wel even duren voor alles een beetje op orde was. Bij het appèl dat op de speelplaats werd gehouden lichtte de kapitein ons in. Wij waren naar Den Haag overgebracht omdat er gevaar dreigde en onze opleiding nog niet was voltooid. Aldus de kapitein.

Harrie (achter 2e van rechts)

Twee dagen later op 10 mei werd iedereen in alle vroegte wakker van het motorgeronk van vliegtuigen. Eerst dacht men dat het Engelsen waren op weg naar Duitsland, maar het bleek al spoedig dat het Duitse toestellen waren. Groot alarm. Weer appèl op de speelplaats en weer hield de kapitein een toespraak. Hij vertelde dat Duitse troepen Nederland waren binnen gevallen enz. Het kwam er in het kort hier op neer dat iedereen onder alle omstandigheden zijn plicht tot het uiterste moest doen.

Intussen werd er van alle kanten op de vliegtuigen geschoten. Er kwam een aalmoezenier om een algemene absolutie te geven. Er werden scherpe patronen uitgedeeld, tien (10!) per man. Er was daar geen voorraad. Onze sectie werd naar Ockenburg gestuurd. Daar lag een vliegveldje waar een aantal driemotorige vliegtuigen geland waren met Duitse soldaten en ook een aantal parachutisten. Daar aangekomen werden meer patronen uitgedeeld en hoefden wij dus toch niet met tien kogels de oorlog in. De grenadiers hadden de strijd al in hun voordeel beëindigd en hadden de meeste Duitsers al gevangen genomen of buiten gevecht gesteld.

De rest van de oorlogsdagen hebben wij in Loosduinen doorgebracht met wachtlopen bij de kassen die een schuilplaats boden aan verdwaalde parachutisten. Wij waren daar bij burgers ingekwartierd.

Na de capitulatie, na het bombardement op Rotterdam, dat vanaf Loosduinen te zien was weer terug naar Scheveningen.

Wij zijn officieel geen krijgsgevangene gemaakt maar moesten de wapens inleveren en binnen blijven. Na een week mochten wij weer vrij naar buiten en de stad in. Na drie weken van niets doen kon iedereen die kon bewijzen dat hij werk had naar huis. Den Haag heb ik heel aardig leren kennen. In een ziekenhuis heb ik ook nog tien dagen gelegen om mijn blinde darm daar achter te laten.

De dienst werd omgebouwd tot opbouwdienst en omdat ik echt geen zin had om weer in die fabriek te gaan werken ben ik nog lange tijd in die opbouwdienst blijven hangen. Vanaf Den Haag naar Weert. Daar werden diegenen die nog over waren aan het werk gezet. Het opruimen van prikkeldraadversperringen uit de zogenaamde Peellinie heeft een hele tijd geduurd maar het buitenwerk beviel toch heel wat beter dan het werkloos rondhangen in Den Haag.

Intussen was in Baexem in de buurt van Roermond een opleidingscentrum opgericht in een klooster Exate genoemd, in het kader van de arbeidsdienst. Met nog enkele anderen kwam ik daar terecht om corveedienst te doen; het schoonhouden van de gebouwen en dergelijke. Ik was daar ook de hoornblazer voor de reveille, vlaggenparade enz.

Toen er weer een lichting kwam voor die opleiding bleken het grotendeels leden van de N.S.B. te zijn. Toen besloot ik met nog enkele anderen ontslag te nemen en weer naar huis te gaan.

Tijdens opbouwdienst voor de St. Jan te 's Hertogenbosch

Organization Todt

In Duitsland werd reeds voor het begin van de Tweede Wereldoorlog een organisatie opgericht om de gigantische bouwwerken van het derde rijk te verwezenlijken. Deze organisatie stond onder leiding van ir. Fritz Todt en werd naar hem `Organization Todt` genoemd.

Het was een enorme bouwonderneming die behalve voor bijvoorbeeld wegen (autobahnen) ook voor verdedigingswerken en herstelwerkzaamheden van oorlogschade werd ingezet. Omdat de organisatie niet over voldoende arbeidskrachten beschikte, werden krijgsgevangenen, gevangenen uit concentratiekampen maar vooral ook buitenlandse dwangarbeiders ingezet.

Na de dood van Fritz Todt op 8 februari 1943 werd de leiding van de organisatie overgenomen door Albert Speer, een speciale vertrouweling van Hitler.

Begin mei 1943

Het was tijdens de oorlog zo dat iedere arbeider ingeschreven stond op het zogenaamde arbeidsbureau. Waar werk was werden werklozen door het arbeidsbureau doorgestuurd om daar te gaan werken. Zo werd ik eerst naar het vliegveld Volkel gestuurd, later naar Zoutelande in de provincie Zeeland om daar bunkers in de duinen te gaan bouwen. Toen daar de werkzaamheden beeindigd waren volgde een uitzending naar Hoek van Holland om daar te gaan werken voor de Organisation Todt, een Duitse organisatie die overal werk uitvoerde aan wegen, spoorlijnen en vooral ook verdedigingswerken. Met een grote groep arbeiders uit alle windstreken waren wij ondergebracht in een slachthuis dat buiten gebruik was. Er waren daar slaapzalen ingericht met houten bedden van twee hoog. Ook de keuken en wasruimten waren daar ondergebracht.

Het gebouw stond langs het water kort aan de monding aan de Nieuwe Waterweg. Er kwamen daar schepen in allerlei maten langs gevaren, zowel kleine motorbootjes als grote oceaanstomers. Er was ook veel verkeer van de Duitse marine. Het werk bestond ook hier uit het bouwen van bunkers, het lossen van cement en andere bouwmaterialen die per schip werden aangevoerd maar het werk was wel te doen. Het eten was anders dan thuis maar het ging wel. Om de twee weken een weekend naar huis.

Tot op een zekere dag enkele O.T. mannen op het werk verschenen die samen met de opzichter links en rechts wat mannen aanwezen die apart gezet werden. Niemand had er erg in wat er gebeurde. Het was een groepje van tien man. Sommigen dachten dat we ergens een karweitje moesten gaan opknappen of iets dergelijks.

We werden in een vrachtwagen gezet die ons naar het genoemde slachthuis reed om onze spullen op te gaan halen. Daarna reden we met een gesloten vrachtwagen weg, niemand wist waarheen. Er was iemand die iets opgevangen had van een stuwdam. Het voorlopige eindpunt was in Schoorl ergens in de duinen van Noord-Holland. Er waren daar al een aantal jongens die op een soortgelijke wijze daar aangekomen waren. De volgende morgen werden wij door een dokter gekeurd op gezondheid en kregen vervolgens door een ambtenaar een formulier overhandigd waarop onze personalia werd ingevuld, en werd ons meegedeeld dat we tijdelijk in Duitsland te werk zouden worden gesteld aan een gebombardeerde stuwdam in het Roergebied. Wanneer dat werk geklaard was konden wij weer terug naar het werk waar we vandaan waren gehaald.

De aanval op de stuwdammen

In de nacht van 16 op 17 mei 1943 vertrokken 19 Engelse bommenwerpers vanaf hun basis om in Duitsland stuwdammen te bombarderen. Bij deze stuwdammen stonden elektriciteitscentrales die de stroom leverden voor de industrie in het Ruhrgebied. Men dacht door het uitschakelen van die elektriciteitscentrales de oorlogsindustrie een gevoelige klap toe te brengen. Doelwit waren onder andere de Möhne-Eder-en Sorpedammen, waarvan de Möhne- en de Ederdam volledig werden verwoest.

De aanval werd uitgevoerd door speciaal opgeleide bemanningen die met speciale stuiterbommen de dammen aanvielen. De vernielde Möhnedam werd echter snel hersteld door arbeiders van `Organization Todt`. Op 24 September 1943 was de dam weer klaar en werd op 3 oktober 1943 door Albert Speer officieel geopend.

De reis

Nog diezelfde dag gingen wij per trein op reis naar het Roergebied (dachten we). Maar naarmate de reis vorderde kregen sommigen al argwaan. De trein ging niet in de richting van het Roergebied. Neen, wij kwamen tegen de avond aan in Spandau-West, een voorstad van Berlijn. Onderweg hadden wij ergens op een station te eten gehad. Het was een soep die niemand kende maar smaken deed ze wel. Later ben ik die soep nog vaker tegen gekomen. We werden ergens in een buitenwijk ondergebracht waar we een strozak kregen die we zelf moesten vullen met houtwol. Die werd op de grond gelegd want kribben, die waren er niet. We zijn daar een dag of tien geweest en konden gewoon de stad in. Er was geen enkele bewaking en niemand begreep er iets van.

Op zekere dag werden er groepjes gevormd en gingen met de S- bahn naar een groot kledingmagazijn van de O.T. (Organisation Todt) waar we altijd voor gewerkt hebben. Daar kregen we een lijst met artikelen en moesten één voor één langs een hele rij tafels en rekken met de lijst. Het begon met een grote rugzak. De volgende tafel waren schoenen. We kregen ieder twee paar. Vervolgens gingen we het hele magazijn door en op het einde waren alle artikelen doorgestreept. Letterlijk alles wat we nodig hadden was aanwezig. Van kleding en dekens tot aan bestek toe. De kleding bestond uit oude zwart geverfde soldatenuniformen. Verder werkkleding, sokken en ondergoed. Eetketeltje, veldfles, bestek (de lepel zat aan het ene eind en de vork aan het andere). Ik kan niets anders zeggen dan dat ik stomverbaasd was over zo een perfecte organisatie.

Een paar dagen later, het was op een maandag moest alles worden gepakt en klaar gemaakt worden voor een reis. Wij hadden intussen een formulier gekregen waarop stond; "Einsatz Baltoll". Het was een groep van veertig man die op die maandagavond op een van de vele stations in Berlijn in een goederenwagon stapte. Langs de kant en in het midden van de wagon stonden banken waarop men kon zitten en slapen. Het bleek al spoedig dat we in noordelijke richting reden want de dagen werden steeds langer.

De reis duurde bijna een week, van maandagavond tot zaterdagmorgen. De trein, een lange goederentrein, reed maar zeer langzaam en stond herhaaldelijk stil voor een sein. We hadden soms contact met de machinist want onze wagon hing vlak achter de locomotief. Twee keer per dag bleven we ergens op een station stilstaan om te eten, wc. enz. Op elke plaats waar gestopt werd kregen we weer diezelfde soep. Soms stonden we meer dan een halve dag stil. Er werden wagons afgekoppeld, andere weer aangehangen en van locomotief gewisseld. Het grootste probleem was het slapen. Het lukte niet altijd om allemaal tegelijk te slapen. Sommigen raakten zo vermoeid dat ze een hele dag bleven slapen als ze eindelijk in slaap waren gevallen. Ook bij de open deur zitten om wat te zien gaf problemen.

Echte ruzie is er overigens niet geweest. Het was soms wel dreigend maar gelukkig waren er ook verstandige mensen die er op wezen dat we de ellende waarin we waren verzeild niet moesten verergeren door onderling ruzie te gaan maken. Op zaterdagmorgen van diezelfde week stonden we voorgoed stil op het stationnetje van Kiviöli , de noordoostpunt van Estland dicht bij de Finse Golf en de Narwa, een grensrivier van Estland en Rusland. Daar ben ik pas veel jaren later achter gekomen.

Estland was toen al enkele jaren een onderdeel van Groot Rusland, de USSR. Na de oorlog zijn vele van die staten weer zelfstandig geworden, behalve Estland ook Letland, Litouwen, Georgië, Wit-Rusland, Oekraine en nog vele anderen. Kiviöli is een klein plaatsje waar we weinig van gezien hebben. Wij werden een eind buiten de kom gelegerd. Het onderkomen bestond uit houten barakken waar Russische gevangenen hadden gezeten, werd er gezegd. Het zag er vies uit en de kieren van de ramen waren nog met kleefband dichtgeplakt omdat er kort tevoren nog een "entlauzung"had plaatsgevonden. Ik kom daar nog op terug want later hebben we die zelf ook meegemaakt. In die omgeving lagen een groot aantal zwerfkeien. De meesten waren alleen of met een paar man op te rapen. Die werden afgevoerd om het terrein bouwrijp te maken voor fabrieken te bouwen. De grotere stenen werden met dynamiet verkleind. Als er een aantal ladingen waren aangebracht werd er op een hoorn geblazen en moest iedereen zich op veilige afstand terugtrekken. Dat was nodig want het waren gigantische ontploffingen en de stukken steen vlogen tientallen meters hoog de lucht in. Daarna werd het puin ruimen. Vele stukken waren nog niet te hanteren en moesten opnieuw van springladingen worden voorzien.

Er moest in ploegen gewerkt worden. Het eten was niet al te best. Werkdagen van negen, tien uur waren geen zeldzaamheid. Gelukkig duurde het maar ongeveer drie weken. Toen werden een aantal mannen aangewezen die hun spullen moesten pakken en overgeplaatst zouden worden.

Ik hoorde ook bij die groep en we kwamen terecht in Jöhvi niet ver van Kiviöli vandaan. Hier werden wij ondergebracht in diezelfde soort barakken als in Kiviöli. Het was er veel schoner en dat was alvast winst.

Voor de barak in Kiviölie
(een foto van oorlogskwaliteit)

Het werkkamp

Zo'n barak bestond uit drie woongedeelten. De ingang was in het midden. De "hal" bevatte drie deuren die naar de drie kamers gingen. In de twee buitenste kamers stonden tien bedden van twee hoog . In de middenkamer die kleiner was vanwege de "hal" stonden er acht van die bedden die van strozakken waren voorzien. Achter de barak was een overdekte wasruimte met stromend water dat ter plaatse werd opgepompt. De wc was in de open lucht en bestond uit een zogenaamde "latrine". Twee palen in de grond, daar een balk overheen en daaronder een greppel. Als die tot aan de helft vol was werd er een nieuwe greppel naast gegraven en met de grond de vorige dicht gegooid. De palen en de balk werden opgeschoven en we konden weer vooruit. Vooral in de winter was dat geen pretje. Toch werd er zo weinig mogelijk gebruik van gemaakt want op de baustelle waren betere overdekte wc's.

Het eten was eenvoudig en eentonig maar volgens mij toch wel voedzaam. Er is een bekend gezegde: "Een soldaat die honger heeft die vecht niet en een arbeider die honger heeft die werkt niet". En werken moesten wij. In de zomer tien uur per dag en bij het naderen van de winter liep dat terug naar vijf uur per dag. Dat hing samen met de tijd dat het licht was.

Het eten

De warme maaltijd bestond zes dagen per week uit koolsoep en zondag's pellkartoffeln (ongeschilde aardappelen) met goulash (een soort hachee). Het broodmaal was een hele bedoening. Dat werd in de keuken voor elke kamer apart klaar gemaakt. Het bestond voor onze kamer uit: Voor twintig man: brood boter of schmalz (reuzel), beleg (worst of kaas) en tabak. Dat werd in hele broden, hele pakjes boter, stukken worst of kaas verdeeld en pakjes shag, meestal Belgische shag. Dat alles moesten wij zelf op de kamer verdelen. Van alles moesten twintig porties gemaakt worden. Dat werd meestal door dezelfde twee mensen gedaan. Die hadden daar een bepaalde handigheid in gekregen. Het was natuurlijk erg moeilijk om er voor te zorgen dat ieder precies evenveel kreeg. Vooral de tabak was moeilijk te verdelen. Die was berekend voor 6 sigaretten per man per dag. Op onze kamer is er nooit ruzie over geweest. Er waren een paar mensen bij die elders ervaring daarmee hadden opgedaan. Het ging als volgt: De rantsoenen werden bij toerbeurt in de keuken gehaald.

Diezelfde mensen haalden 's morgens twee grote kannen met koffie. Er was een schrijfblokvel op de deur geplakt met daarop de twintig namen van de kamerbewoners en overlangs strepen getrokken. Daarboven werd de datum geschreven. Het deed meteen dienst al kalender. Als alles was verdeeld werden twintig porties gemaakt. Iemand ging voor de lijst staan met een potlood. Die stond met zijn rug naar de tafel en kon dus niet zien welke portie werd aangewezen. Een man wees een portie aan en vroeg: "Voor wie is dit?". De man met het potlood noemde een van de namen en kruiste die meteen aan op de lijst. De genoemde persoon nam die portie in ontvangst. Zo ging dat twintig keer, elke dag. Als iemand er niet was dan werd de door hem aangewezen portie op zijn bed gezet. Het warme eten was altijd 's avonds.

Op elke kamer was een knipkaart met daarop genoteerd voor hoeveel mensen die was. We gingen zoveel mogelijk tegelijk naar de keuken met ons eetketeltje. Dat werd volgeschept met de koolsoep. Er werd nauwlettend op toegezien dat er geen "vreemden" tussen kropen want als er twintig geweest waren dan was de kaart voor die dag vol. We hoefden niet tegelijk te komen want die wat later kwamen namen de kaart weer mee. Voor hen was de kaart nog niet geknipt. Er werd nauwlettend gecontroleerd. Het was ook weer perfect georganiseerd en ik heb nooit over moeilijkheden gehoord.

Het brood dat we kregen is een verhaal apart. Over het algemeen was het eten sober maar toch voldoende . Honger hebben we er niet gehad. Maar het brood!. Het was een zurig soort brood. In Duitsland bestaat dit soort brood nog maar dat wij daar kregen was oud, zeer oud en bovendien was het rondom helemaal beschimmeld. Niet een dun laagje dat je met een doekje af kunt vegen, neen, de schimmel zat soms wel een halve centimeter diep in het brood. Zo'n gedeelte van het brood weggooien daar was geen sprake van. De schimmel werd er door iedereen af gesneden, in water gekookt en als pap opgegeten. Dat koken gebeurde op de kachel. Er konden daar verschillende eetketeltjes tegelijk op staan. De kachel stond in het midden van de kamer. Het was een vrij groot geval met een grote plaat als bovenkant. De kachels waren schijnbaar extra voor dergelijke barakken gemaakt want die waren overal hetzelfde. De grote bovenplaat diende om zo veel mogelijk warmte te geven. Je kon ze met hout stoken, er werd afvalhout van de baustellemeegebracht en ook met steenkool en het zachte oliehoudend steen dat ook hier net als in Kiviöli gedolven werd.

Nu iets over die koolsoep. De kool was witte kool. In de soep zaten ook stukjes aardappel, boontjes, stukjes wortel en nog andere groenten. De soep bevatte ook wel wat vlees en soms had je ook geluk dat er nogal wat bij zat in de schep waarmee je eetketeltje gevuld werd. Het kon ook heel goed gebeuren dat er niets bij zat. Het grootste deel van de soep was witte kool. Ze was altijd vrij dik maar toch wel goed te eten en zo'n eetketeltje vol was echt geen klein beetje. Ik heb mij nooit afgevraagd waar al die kool vandaan kwam. Veel jaren later toen ik allang weer thuis was, heb ik mij een vierentwintigdelig boek over de Tweede Wereldoorlog aangeschaft.

Nu citeer ik een gedeelte uit een van die boeken waarin de vergassing en crematie van gevangenen in een van de vernietigingskampen beschreven wordt.

> Citaat:" Na de vergassing werden de lichamen met vrachtauto's naar de verbrandingsovens naar het andere eind van het kamp gereden. Daar lagen grote witte ashopen. Kwam men dichterbij, dan zag men in de as allerlei kleine menselijke beenderen liggen zoals sleutelbeenderen, vingerkootjes en stukken van schedels. Achter de ashopen was een hellende vlakte die bezaaid was met koolplanten. Het waren grote weelderige planten bedekt met een laagje wit stof. Iemand legde uit:"een laag mest met daarop een laag as. Zo werd de kool verbouwd". Einde citaat.

Toen ik dat las liepen na al die jaren de rillingen nog over mijn rug.

Het werk

Net als b.v. in Limburg waar zich steenkoollagen bevinden zitten daar ook dergelijke lagen maar dan met oliehoudend steen. Het is een bruine, zachte soort steen die daar in mijnbouw wordt ontgonnen. Er stonden daar al kleine fabrieken waar de olie uit de steen werd geperst. De uitgeperst steen werd op grote hopen opgeslagen. Men kon het steen ook in kachels stoken. De olie brandde dan op maar gaf toch minder warmte dan steenkool. Bovendien

brandde het steen zelf niet zodat men net zoveel weer uit de kachel moest halen als men er in had gedaan. Bij de huizen waar zo werd gestookt lagen ook grote hopen van het afvalsteen. Nu waren de Duitsers bezig die mijnen uit te breiden en nieuwe grote fabrieken te bouwen en aan die bouw werden wij te werk gesteld.

De fundamenten en vloeren waren al gelegd. Er werkten al een aantal mensen. Ook Russen die in een apart bewaakt kamp zaten. Daarom was er ook een bewaking rond de baustelle. Bij ons kamp is nooit bewaking geweest. 's Avonds konden wij vrij gaan wandelen of zo. Wat voor gebouw het moest worden daar had ik helemaal geen kijk op. Aan de vloeroppervlakte te zien een gebouw van enorme afmetingen. Alles bij elkaar toch wel de oppervlakte van een voetbalterrein. Het was moeilijk te schatten want het had allerlei zijvleugels.

Ik was als hulparbeider ingedeeld bij de timmerlieden die van tevoren uitgesorteerd waren. Er waren er ook bij die zich als timmerman opgegeven hadden maar het helemaal niet waren. Zo was er een keer een met een avegaar een gat in een plank aan het boren waar een kabel doorheen moest. Hij had de plank op een steiger plat op een steigerplank gelegd en begon te boren. Omdat de plank op de steiger lag boorde hij ook de steigerplank door. Nou lag daar toevallig ook net een korteling onder en hij boorde maar door. De opzichter van de O.T. stond ook te kijken en vroeg hem of hij timmerman was of hulparbeider. "Ik ben timmerman", was het antwoord. "O", zei de opzichter, "dan zal ik voor jou eens ander gereedschap gaan halen," en vroeg zijn naam. Een uur later kwam hij terug met een grote schop en stuurde hem naar de laad en losplaats van grint, cement en andere bouwmaterialen die per spoor aangevoerd werden. Hij had het op kantoor al administratief geregeld. Vaklieden kregen namelijk meer loon dan hulparbeiders. Dat loon werd via een of andere instantie in Nederland aan de familie uitbetaald. Bij ons thuis hebben ze tot aan de invasie van de geallieerden geld van mij ontvangen. Daarna is het gestopt. Er werd ons meegedeeld dat het loon in het vervolg in Berlijn op een bank gezet zou worden. Maar ik heb nooit geweten op welke bank en ook nooit enig bewijs daarvoor gezien. Ongeveer een jaar voor niks gewerkt. Later heb ik nooit moeite gedaan om een vergoeding te krijgen want ik had geen enkel bewijs dat er geld op een bank in Berlijn moest staan. Bovendien werd meteen al de voorwaarde gesteld dat alleen diegenen die in bewaakte kampen gezeten hadden aanspraak konden doen op een vergoeding.

Tot aan de invasie kwamen er ook regelmatig brieven van thuis en ook konden wij brieven sturen. Dat ging prima. Wij hadden daar een veldpostnummer. De brieven waren onderweg altijd geopend. Dat stond er ook op als wij ze kregen. Na de invasie heb ik nooit meer iets van thuis vernomen en omgekeerd ook niet.

Het was een gigantisch bouwwerk dat daar uit de grond gestampt werd. Het hout voor de bekistingen werd in de vorm van omgezaagde bomen per trein, waarvoor een aftakking van de nabij gelegen spoorlijn naar de baustelle was aangelegd aangevoerd. De bomen werden ter plaatse in een gebouwde houtzagerij tot planken en balken gezaagd. In een grote werkplaats werden ze tot schotten gevormd en met mankracht naar de plaats gedragen waar ze werden opgesteld. Er werden zuilen gemaakt van soms vier meter breed, zes meter hoog en een meter dik. Die werden met elkaar verbonden door dwarsbalken van enorme afmetingen. Om deze te stutten werden steigers gebouwd. Het aantal tonnen betonijzer dat door ijzervlechters werd aangebracht was niet te schatten. En dat alles werd met de hand aangedragen en naar boven gesjouwd. Er was geen enkele

bouwkraan. Het was alles bij elkaar een gigantisch werk. Als het zover was dat er een gedeelte gestort kon worden was het echt een heksenketel. Een aantal betonmolens werd ingezet. Vanaf de betonmolens werd het beton met kruiwagens over vooraf gemaakte schuin naar boven lopende bruggen naar de diverse stortplaatsen gereden. Dat was zeer zwaar werk en daar werden veelal Russen aangezet. Het aantal mensen dat daarvoor werd ingezet was niet te tellen. Het leek op een processie van kruiwagens. Het storten van het beton ging aan een stuk door. De kruiers werden wel af en toe gewisseld. Als het karwei geklaard was werd er direct weer begonnen met een volgende fase. Een paar keer hebben we na het storten van beton een fles bier gekregen.

De werktijden waren variabel maar op zondagmiddagen waren we vrij. Als het weer het toeliet en het was daar vaak echt mooi weer in de zomerdag dan werd er soms een en ander georganiseerd.

Er was iemand, ik meen een Pool die een accordeon bij zich had en er was ook een violist. Soms probeerden ze samen iets te spelen maar dat lukte niet al te best. Maar ieder apart konden ze heel mooi muziek maken. Er werden liedjes gezongen, soms droeg iemand iets voor en er werd vooral veel gebuurt en moppen verteld met de mensen uit de andere barakken. Wandelen was ook erg in trek. Je kon er alle kanten uit. Met groepjes werd er naar de daar groeiende planten en dieren gekeken. Er waren ook adders maar die wisten zich goed schuil te houden. Toch heb ik ze wel eens gezien. Er stonden ook groepjes bomen en struikgewas. Er groeide ook wilde aardbeien. Ze waren klein van stuk maar ze waren erg lekker als ze rijp waren. En dan ook hier die zwerfkeien in allerlei afmetingen. Iemand vroeg zich af wie die hier allemaal neergesmeten had. Van ijstijden had hij nog nooit gehoord.

Entlauzung

Nu iets over de "entlauzung". De slechte wasgelegenheid en het schoonhouden van de barakken was de aanleiding dat de meeste mensen last kregen van luizen, kleerluizen, lijfluizen en wandluizen. Deze laatste huisden tussen de kieren van de verbindingen in de kribben.

Er werd van tijd tot tijd jacht op gemaakt met een stuk betonijzer dat ook dienst deed als kachelpook. Dat werd aan de punt gloeiend gemaakt en langs de verbindingen van de bedden gestreken. Men moest dan wel aan het andere eind een doek omheen draaien want ijzer is een goede warmtegeleider en als een stuk ijzer aan het ene eind gloeiend is dan is het andere eind ook behoorlijk warm. De wandluizen kwamen voor de dag want het werd hen te heet onder de voeten. Het werden er wel minder maar uitroeien ging niet. De naden van de bedden zaten vol met schroeiplekken van het gloeiende ijzer.

Tijdens een ontluizing werden alle naden van deuren en ramen met kleefband dicht geplakt. De bewoners van de kamer, het ging kamer voor kamer, moesten met hun dekens en al hun kleren naar de baustelle. Ondertussen werd er gas in het vertrek gespoten waarbij het de bedoeling was dat de wandluizen het niet overleefden. Dat zal ook wel niet maar het hielp niet lang want de eieren overleefden het wel en spoedig werden de eerste wandluizen al weer gezien.

Ondertussen waren de bewoners op weg naar de baustelle. Daar stond een trein met een locomotief die altijd onder stoom stond. Die trein bestond uit een aantal wagons die omgebouwd waren tot kleedkamer, douche en ruimten waar ze de temperatuur tot die van stoom konden opvoeren. De gang van zaken was zo: Ieder kreeg eerst een nummer. In de voorste wagon was de kleed-

kamer waar we ons uit konden kleden. In de tweede grootste ruimte was de "oven". Daar hingen genummerde haken waar voor ieder nummer verschillende waren. Ieder moest zijn kleren die hij aan had, zijn dekens en alle andere kleding op een of andere manier aan die haken hangen. Er waren er genoeg voor iedereen.

Het volgende compartiment was de doucheruimte. Er werd bij gezegd dat we ruim de tijd daarvoor kregen. Daarna was er nog ruimte waar we konden zitten om op te drogen. Ook daar kregen we ruim de tijd voor.

Als de "entlauzung" van de kleren voorbij was en er koude lucht door de "kleed"oven geblazen was konden we onze kleren weer aantrekken en al onze andere kleren en dekens weer meenemen. Dat alles had een hele tijd geduurd. De kleding was nog zo heet dat ze bijna niet vast te houden was. Ook hiervan was de bedoeling om het luizenbestand op te ruimen. Weer zo een perfecte organisatie.

We hebben dat een paar keer meegemaakt. Op zekere dag was de trein met de douche en de "kleed oven" vertrokken en hebben we hem niet meer teruggezien.

Winter.

Zo verging de zomer van 1943 en langzamerhand brak de winter aan. Het begon meer te regenen, de dagen werden snel korter en de temperatuur daalde. In de nacht lag de vorst al op de loer. De eerste sneeuw stelde nog niet veel voor en het liep al tegen kerstmis voor het echt begon te vriezen.

Kerstmis 1943

Een paar dagen voor kerstmis kregen wij zowaar een pakje zogenaamde marketonwaren. Dat bevatte o.a. een krentenbroodje een appel, sigaretten en zowaar een kruikje van een halve liter met oude klare. Dit laatste hebben we die winter nog een paar keer gehad. Dat was tegen de kou werd er bij gezegd.

Op eerste kerstdag werd er een nachtmis opgedragen in een grote bouwloods op de baustelle door een Poolse priester. Het was erg koud in die loods maar toch wel indrukwekkend. Hij hield ook een kort preekje maar daar hebben wij niets van verstaan. Door iemand werd in het Duits verzocht aan elke aanwezige nationaliteit om een kerstlied te zingen . Er waren Nederlanders, Belgen, Fransen, Polen, Kroaten en misschien nog meer nationaliteiten. We hebben Stille Nacht gezongen dat door iemand werd ingezet. Dat groeide uit tot een machtige samenzang want iedereen kende die melodie en zong in zijn eigen taal mee. Bij menigeen sloeg het heimwee naar huis toe en velen konden hun tranen niet bedwingen. Het was indrukwekkend.

Er werd nog steeds gewerkt op de bouw. Elke dag moest er sneeuw geruimd worden en het timmerwerk ging altijd door. Er stonden links en rechts enkele olievaten waar met betonijzer een rooster in gemaakt was en een luchtgat waarin hout werd gestookt. Dat hielp toch wel iets tegen de kou. Hout was er volop. Dan was er nog iets bijzonders en zeker het vermelden waard. Onderweg hiernaartoe zagen wij vanuit de trein overal langs de spoorlijn en ook langs de wegen grote stapels houten hekken staan. Waar die voor dienden kwamen wij in de winter achter. Langs de spoorlijn en doorgaande wegen werden die hekken op een bepaalde

afstand neergezet aan de kant waar de wind in de winter vrijwel constant vandaan kwam en dus ook de sneeuw. Bij sneeuwstormen waait de sneeuw op en wordt stuifsneeuw. Als er dan ergens een obstakel is blijft de sneeuw daar achter liggen. Ik heb dat hier ook wel eens gezien dat er bijvoorbeeld achter een heg of struik de sneeuw ophoopt. Voor dat doel werden de hekken dus op een bepaalde afstand neergezet, met als gevolg dat de spoorlijn en de wegen vrijwel sneeuwvrij bleven. Voor wegen en spoorlijnen die in de windrichting lagen werkte dat natuurlijk niet.

De winter van '43 – 44 was daar niet echt koud. We hadden twee dekens en een overjas. De kachel werd gestookt maar het was vaak toch nogal koud zo tegen de morgen en naar buiten voor de wc was ook geen pretje. De waterkranen waren dicht gevroren en wassen was een groot probleem. Er werden een paar kannen in de keuken gehaald en om je ondergoed een keer uit te spoelen werd sneeuw gesmolten. Het gevolg was dat het ongedierte toenam in de vorm van luizen en wandluizen. Ook kwamen er muizen en moest je goed oppassen dat ze niet in je kast kwamen want die muizen hadden het op brood voorzien. Zo sukkelden we de winter door en langzamerhand werden de dagen weer langer. Zo rond kerstmis werd het 's morgens rond half tien al wat licht. De zon scheen soms enkele uren en 's middags om een uur of drie begon het al weer donker te worden. In de zomer daarentegen werd het 's nachts niet helemaal donker en kon je buiten nog vrij goed zien. Zoiets als bij volle maan. De winter duurde lang.

Zo had het bijvoorbeeld in 1944 op de 6e mei vrijwel de hele dag nog miezerig gesneeuwd. Dat heb ik precies onthouden omdat mijn moeder op die dag jarig was. Daarna sloeg het weer om en spoedig begon alles weer te groeien en kon er weer volop aan de bouw gewerkt worden. Tot aan juli.

Wij wisten wel van de invasie in Frankrijk. Er werd ons verteld dat het weinig voorstelde en dat ze spoedig weer in zee zouden worden teruggejaagd.

Maar niet lang daarna werd de bouw stilgelegd. De nog aanwezige bouwmaterialen werden zoveel mogelijk opgeladen door het werkvolk en een ander deel van ons werd weer overgeplaatst maar Kothla Jarvi. Daar hoorde ik ook bij. Daar werden wij in een of ander gebouw ondergebracht en het werk dat we moesten doen bestond uit het maken van zogenaamde "Pantzergraben". Grote diepe greppels die met schop en pikhouweel gegraven worden. Die waren bedoeld om Russische tanks op te vangen die in de buurt waren. We moesten een uur lopen daar naartoe en 's avonds weer terug. Brood en koffie meenemen.

Het werd levensgevaarlijk want we bevonden ons dicht bij het front. Soms werd er op korte afstand een ballon opgelaten met een verkenner in de mand. Die ballon kon ook weer naar beneden gehaald worden want hij bleef met een kabel in verbinding met de grond. Als die ballon opsteeg begon onmiddellijk de Russische artillerie te schieten. Wij moesten ons schuil houden in de greppel. De verkenner in de ballon moest de plaatsen waar de artillerie stond opgesteld lokaliseren werd er gezegd. Soms duurde het schieten over en weer wel een half uur of langer.

In die tijd voelde ik mij al een paar dagen niet goed. Een eigenaardig raar gevoel dat ik niet thuis kon brengen . Op een avond voelde ik mij echt ziek. Het eten smaakte niet en dat stond mij niet aan. De "Lagerführer" werd geroepen en die kwam temperatuur en pols opmeten. Conclusie: ernstig ziek.

Morgen naar de ziekenbarak.

Ziek

De volgende morgen ben ik met paard en wagen naar een barak gebracht waar zieken verzorgd werden. Piet de Wilde, een jongen uit Den Haag werd meegestuurd om voor mijn bagage te zorgen. Al wat ik daar bezat moest mee, twee koffers en een rugzak. Die bagage is altijd bij me gebleven zolang ik ziek was. Er was altijd iemand die daar voor zorgde. Dat was weer een staaltje van perfecte organisatie waar ik later nog meer mee te maken heb gehad. Piet de Wilde is me daar nog een paar keer op wezen zoeken, bracht dan een flesje melk mee die hij ergens bij een boer opgehaald had. Hij had ook mijn adres opgeschreven. Hier kom ik later nog op terug.

Ziek? Wanneer is een mens echt ziek? Daarginds in die barak in het verre Estland ben ik te weten gekomen wat echt ziek zijn is. Als je niet meer weet wat voor dag het is, de koorts zo hoog is dat je hallucinaties krijgt, dingen ziet die er helemaal niet zijn, de speekselklieren uitgedroogd zijn zodat je niets meer kunt eten, alleen nog maar wat kunt drinken, vreemde geluiden hoort, soms zelfs dreigende stemmen; dan ben je echt ziek.

Een dokter heb ik daar niet gezien. Er waren alleen enkele verplegers om je te verzorgen. Als medicijn hadden ze alleen maar aspirientjes. Er waren nog meer zieken in de barak want ik hoorde regelmatig stemmen. Op een avond werd er weer pols en temperatuur gemeten. De verplegers waren altijd met z'n tweeën en toen ze bij me weggingen hoorde ik de een tegen de ander zeggen: "Er geht kaput". Daarmee wordt niet bedoeld "Hij gaat kapot", maar "Hij haalt het niet meer". Ik herinner me nog goed dat ik toen dacht: "Wat weten jullie daar nu van".

Hallucinaties. Voor die tijd had ik wel ooit van hallucinaties gehoord. Maar ik had er geen idee van wat dat was. Ik wist niet dat je dingen kunt zien die er helemaal niet zijn. Grote menselijke figuren die dwars door elkaar en door mijn lichaam liepen, soms naast je in bed liggen, vanuit de hoeken dreigend op je af komen. Ervaringen die de rillingen over je rug laten lopen en waar je absoluut machteloos tegen bent.

Veel later heb ik thuis een nierbekkenontsteking gehad met ook weer een korte tijd hoge koorts. Toen heb ik weer diezelfde figuren gezien. Ik kende ze meteen weer terug. Alleen waren ze nu niet kwaadaardig. Ze liepen weer door mekaar heen. Het enige verschil was dat ze me nu niet bedreigden en me zelfs helemaal niet aankeken. Het was nu maar even en ik had toen ook helemaal geen angst voor ze.

Hoe lang ik daar in die barak gelegen heb weet ik niet. Toen ik langzamerhand mij toch wat beter voelde, drong zich een levensgroot probleem aan mij op. Ik was daar helemaal alleen. Het probleem was dat er volgens mij hoofdzakelijk Duitse soldaten in de barak verpleegd werden. En de Russen waren vlakbij. Als die binnen zouden komen hoe moest ik dan die Russen uitleggen dat ik hier niet bij hoorde. Nou kende ik van de Russen op de bouw wel wat Russisch maar bij lange na niet voldoende om dat uit te leggen.

Op zekere dag kwamen er een aantal militairen die de barak ontruimden. Er stonden vrachtwagentjes waar alles en iedereen werd opgeladen en naar een station gebracht. Daar stond een trein met Rode Kruis emblemen waar bedden drie hoog waren ingebouwd. Het leek een eeuwige tijd te duren maar de trein kwam toch in beweging. In de trein ontdekte ik dat het inderdaad hoofdzakelijk Duitse militairen waren die de trein vervoerde. De trein stopte in Reval, de hoofdstad van Estland die tegenwoordig Tallin heet. Daar kwam ik terecht in een echt ziekenhuis waar ik een paar dagen lag toen er een dokter kwam. Het was een zaaltje waar enkele bedden stonden. De dokter vroeg een en ander. Wat voor werk ik gedaan had, hoe daar de huisvesting was en of ik daar luizen gehad had. Luizen viel wel mee vertelde ik hem maar van wandluizen had ik enorme last gehad. Die voelde ik soms 's nachts over mijn lijf kruipen. Er waren ook enkele verplegers bij, ook een die ik kende uit de ziekenbarak en die hielden ruggespraak. Ik ving wel wat op maar begreep er niks van. Toen ze weg waren zei een van de mannen op de kamer tegen mij: "Je gaat naar de heimat". Ik wist niet wat ik daarvan moest denken.

De dag erna kwam iemand bij mij een kaart om mijn hals hangen en werd mij op het hart gedrukt dat ik die onder alle omstandigheden om moest houden. Op die kaart ontcijferde ik onder andere dat er "fleckfieber" verdacht op stond, oftewel verdacht van vlekkenkoorts. Er stonden nog wat onleesbare aantekeningen op.

Een paar dagen later weer in een trein en die reed naar de haven. Daar lagen enkele vrachtschepen en in een ervan werd ik ergens onder in het ruim ondergebracht. De bedden stonden zo dicht bij elkaar dat er nauwelijks plaats was voor de verzorgers om tussendoor te lopen. Op elk bed lagen een paar dekens en een reddingvest. Dag en nacht was geen verschil want er kwam helemaal geen daglicht binnen. Ik heb tot op de dag van vandaag nog geen idee van hoelang ik op die boot geweest ben. Ik weet

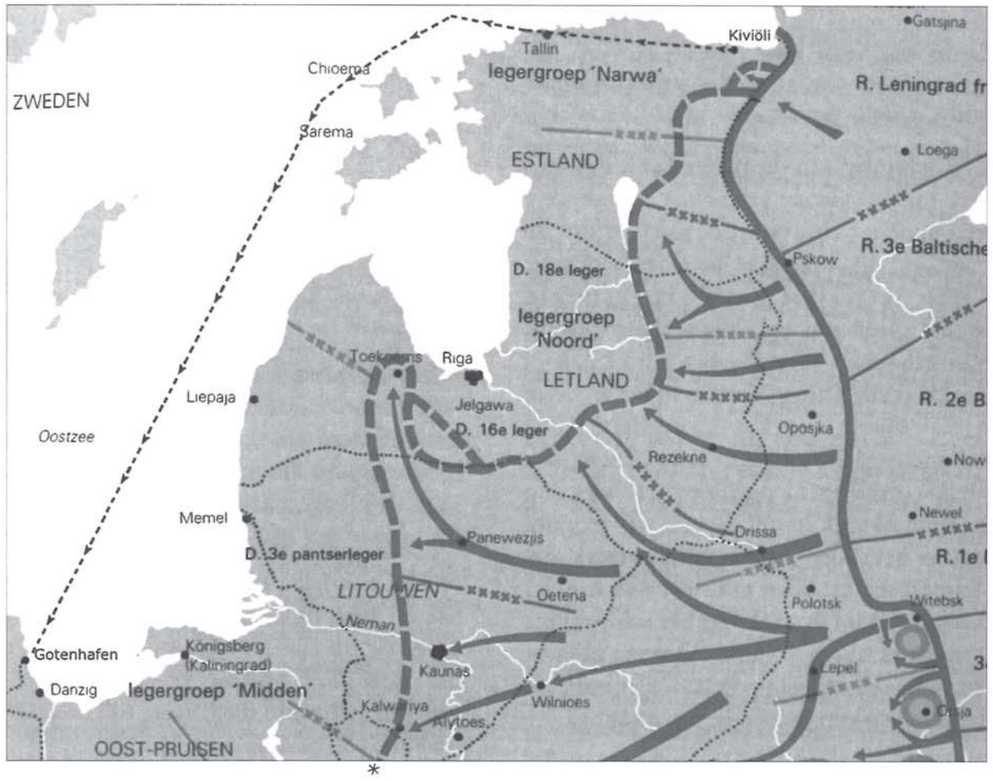

De zorgen van Harrie om door de Russen "bevrijd" te worden, waren niet ongegrond. Toen hij per schip van Reval (Tallin) naar Gotenhafen voer (zie stippellijn) was de weg over land door de Russen afgesloten (dikke streepjeslijn is het front)*

nog wel dat er op een keer geroepen werd: "Alarm, alarm, reddingsvesten omdoen". Er was geen hulp daarvoor, ik kon niet met dat ding overweg en heb het ook niet aangehad.

Het waren wel toestanden op dat schip met eten, drinken en vooral de wc gaf grote problemen voor de verzorgers. Er waren maar enkele patiënten die bekwaam waren om zelf naar de wc te gaan. Aan alles komt een einde dus ook aan het verblijf op het schip. We werden weer uitgeladen.

Toen stortte mijn wereld in mekaar. Nu zijn we hier nog niet weg was mijn eerste gedachte, dat kan ik niet meer overleven. Dat is de enige keer in mijn leven geweest dat ik de moed verloren had. Ik kan het niet onder woorden brengen hoe echt moedeloos een mens zich voelt. Toen ik aan de beurt was, weer boven kwam en even aan het daglicht gewend was, zag ik meteen dat het ergens anders was.

Het schip lag aan de andere kant. Er stonden huizen, andere gebouwen en ook weer een andere trein. Ik vroeg aan een van de mannen die mij naar beneden sjouwde: "Waar zijn wij hier ergens?". Het antwoord was:"In Godenhafen". "Godenhafen? Nooit van gehoord". "Gotenhafen, bij Danzig ", legde hij uit. Danzig, dat was in het vroegere Oost Pruisen. Dan was ik een kleine 1000 kilometer dichter bij huis dan ik erg in had. Ik had absoluut niet gemerkt dat het schip gevaren had. Ik had al die tijd wel gehoord en aan het trillen van het schip gemerkt dat de motoren draaiden maar dat was al zo bij het aan boord komen van het schip. Bijna over de hele lengte van de Oostzee gevaren waar ik niets van gemerkt had. Het is niet te beschrijven wat er toen in mij omging.

Mijn moedeloosheid gleed als een loden last van mij af en het klinkt misschien ongelooflijk maar ik voelde mij op hetzelfde ogenblik beter worden.

Ziekenhuizen

De trein in Gotenhafen was weer een Rode Kruistrein. De bedden waren drie hoog. Volgens mij waren de patiënten weer hoofdzakelijk gewonde soldaten en andere zieken . Ik heb er eigenlijk niet veel van gezien want ik ben het bed niet uitgeweest. Twee nachten en een dag duurden de treinreis. De eindbestemming was Chemnitz, een stad in Thüringen waar we vroeg in de morgen aankwamen. Het duurde allemaal lang voor iedereen de trein uit was en ondergebracht was in een wachtkamer van het station.

Het duurde tot op het laatst voor ze het er over eens waren waar ze met mij heen moesten. Er waren verschillende mensen op de kaart komen kijken, op de kaart die ik om had. Uiteindelijk werd ik naar een ziekenhuis in Chemnitz vervoerd. Bij aankomst in het ziekenhuis werd ik meteen in een bad gestopt met ontsmettingsmiddelen. Mijn ondergoed werd vernietigd zeiden ze en uit mijn bagage werd het ondergoed gehaald en ook vernietigd. Ik kreeg twee stel nieuw ondergoed. Daarna werd ik in een ander gebouw op een grote zaal op bed gelegd. Toen ik daar een paar dagen was kwam ik er achter dat het een militair lazaret was. Het was een quarantaine afdeling waar na onderzoek bleek dat ik met tyfus besmet was. Het was geen "fleckfieber" zeiden ze. Van mijn 80 kilo was nog 52 kilo over.

Onderweg hier naar toe begon ik weer zin in eten te krijgen en heb verschillende malen op stations weer van die soep op die blijkbaar op alle stations aanwezig was en naar later bleek ook aan gewone treinreizigers verstrekt werd die langere tijd moesten wachten bij overstappen.

De verzorging in dat ziekenhuis was uitstekend. Er waren medicijnen die de koorts al vrij spoedig onder de knie kregen en na enkele dagen moest ik langzamerhand het bed uit. Dat ging maar langzaam. Het eten was uitstekend en ik kreeg zelfs extra voeding om aan te sterken en omdat mijn gewicht omhoog moest. Ik had het daar best naar mijn zin. Het was een grote zaal waar 20 bedden stonden. Iedere morgen kwam een verpleegster langs die op elk bed een thermometer gooide. Op commando moesten we die zelf inbrengen. Ook moesten we zelf de polsslagen tellen in de tijd die luidkeels geroepen werd. Daarna werd bed voor bed gevraagd naar temperatuur en het aantal polsslagen. De verpleegster noteerde dat aan een tafel die midden in de zaal stond. Zo werd in enkele minuten 20 temperaturen en polsslagen gemeten.

Toen ik daar een tijdje aan gewend was waagde ik het een keer een grapje te maken door als temperatuur 47 graden op te geven. Nou, dat heb ik geweten. Met een roep: "Wass", kwam ze overeind, greep een thermometer en rende naar me toe met de roep: "Omdraaien". Ze trok mijn onderbroek naar beneden en peerde de thermometer in mijn achterwerk zo dat het leek of hij dwars door me heen ging. Voor dergelijke grapjes had ze geen tijd zei ze nog.

Ik werd lopend patiënt en toen de mannen op de zaal mij in mijn kleren zagen ontstond er een algemene vrolijkheid. Er werd gevraagd bij welk circus ik hoorde en in welk leger zulke uniformen gedragen werden. Vier weken ben ik in dat ziekenhuis geweest en toen werd mijn ziekte niet meer besmettelijk geacht en zou ik naar een ander ziekenhuis gaan. De dokter verzekerde mij dat ik mijn leven lang immuun zou zijn voor tyfus. Bij het afscheid nemen werd mij nog medegedeeld dat ik daar was ondergebracht omdat dit ziekenhuis het dichtstbijzijnde ziekenhuis was met een quarantaine afdeling en men bang was geweest voor verdere besmetting.

Het ziekenhuis waar ik terechtkwam was speciaal voor O.T. mensen. Ik kreeg een envelop met papieren mee die ik aan de dienstdoende dokter moest geven. Het was gelegen in een dorp niet ver van Chemnitz. De omgeving was er prachtig.

In het ziekenhuis aangekomen werd ik meteen door een vrouwelijke arts onderzocht en direct naar bed gestuurd. Het was voor het eerst dat ik erachter kwam dat er ook vrouwelijke artsen waren. En om er dan grondig door onderzocht te worden was toch een vreemde ervaring. Ze wilde alles van me weten. Of ik broers en zusters had en hoe groot de familie was en of daar bij mijn weten ooit besmettelijke ziekten waren voorgekomen. Er werd bloed van me onderzocht en er werden medicijnen voorgeschreven. Dat waren enkele tabletten en een tijdlang twee spuitjes per dag.

Het bleek eigenlijk een soort verzorgingshuis te zijn waar herstellende zieken weer opgeknapt werden om weer aan het werk te kunnen. Er waren daar ook hoge omes van de O.T. bij waar ik verschillende gesprekken mee heb gevoerd. In het begin leek het me dat ze me niet helemaal vertrouwden en ze informeerden heel voorzichtig hoe ik bij de O.T. terecht was gekomen. Toen ik dat demonstreerde door mezelf in de kraag te pakken en zo de kamer rondliep begrepen ze het wel. Ik weet mij lang niet alles meer te herinneren. Wel dat de behandeling en het eten uitstekend waren. Dat kwam goed uit want ik was herstellend van de tyfus en de eetlust nam met de dag toe.

Intussen was ik lopend patiënt. Er waren toestellen om de conditie wat op te voeren, er waren ontspanningsavonden, er werd gebiljart en gekaart. Ook werden er verhalen verteld over wat men meegemaakt had. Het was daar een heel erg mooie omgeving. Die streek maakte deel uit van het beroemde

Herstellende haardos

Achterkant foto

Thuringer Wald. Thuringen is een deelstaat in het oosten van Duitsland. Het is een bergachtige streek en het gebergte is al vele miljoenen jaren oud.

Oorspronkelijk was het evenals de Alpen, die nog zeer jong zijn, een rotsgebergte. Door erosie, neerslag, lawines en afkalvingen is het gebergte steeds lager geworden en ontstonden er diepe kloven door het water van de neerslag en het water van de smeltende sneeuw waardoor er watervallen en rivieren ontstonden om het water af te voeren. Zo werden gedeelten van de rotsen verkruimeld en ontstond er langzamerhand een laag waarin bomen en struiken konden groeien, en het huidige landschap ontstond. Met prachtig glooiende heuvels bedekt met prachtige bossen.

Het was intussen eind oktober 1944 en daar heb ik mijn 25e verjaardag gevierd. Het bleek toen dat het daar de gewoonte was dat iedereen op zijn verjaardag een fles wijn kreeg en dat het ook een gewoonte was dat die met de kamergenoten opgedronken werd. Wij lagen daar met drie man op een kamer en wij kregen die fles gemakkelijk leeg.

Op zekere dag viel het mij op dat er iedere keer als ik mijn haar kamde er een toenemend aantal haren aan de kam bleven hangen. Ook mijn kussen zat iedere morgen vol haar. Het werd nog erger en kon ik er hele plukken uittrekken. Toen ik de dokter daarover raadpleegde met de woorden:"Wat gebeurd er nu weer?" stelde deze mij meteen gerust en vertelde dat dit het gevolg was van het feit dat ik gedurende een lang tijd aan zeer hoge temperaturen blootgesteld was geweest waardoor de haren in de wortels als het ware verbrand waren. Maar die komen terug, daar hoefde ik niet bang voor te zijn.

En dat kwam uit. Het ging langzamerhand en er kwamen al weer nieuwe haartjes uit voordat de oude er helemaal uit waren. Het waren heel dunne haartjes die heel langzaam groeiden en al snel begonnen te krullen. Ruim een half jaar later toen ik weer thuis was gekomen waren ze nog niet geknipt. Kees van de Sloot zei tegen me toen ik ze liet knippen: "Maar jongen, laat ze toch staan. Het is zonde om ze af te knippen". Die krullen was ik overigens weer snel kwijt.

Vier weken ben ik in dat ziekenhuis geweest. Toen kwam de dag dat ik gezond werd verklaard en naar Berlijn werd gestuurd voor een nieuw werkobject. Op het bureau waar ik mij moest melden werd ik allereerst naar het kledingmagazijn gestuurd waar ik gekleed werden voor het werk in Estland want de kleren die ik aan had waren niet toonbaar meer. Het werd een groenachtig bruin uniform van de O.T. en een armband met de woorden "arbeiter für O.T.". Alles wat ik niet meer had werd aangevuld, onder andere een paar schoenen en voor wat datbetreft kon ik er weer tegen. Er werden op het bureau een reeks van vragen gesteld. Waar ik geweest was, hoe daar gekomen en wanneer, wat voor werk enzovoort. Ik vertelde er ook bij hoe ziek ik was geweest en in welke ziekenhuizen ik had gelegen. Ze zouden navraag doen en intussen werd ik verwezen naar een O.T. heim dat daar was ingericht voor O.T.-ers op doorreis en om er te overnachten en van eten te worden voorzien. Drie dagen heb ik daar doorgebracht. Ik had wat geld gekregen en had de gelegenheid om de stad te verkennen.

Berlijn is een grote stad waar een ringbaan omheen is gelegd voor de S-Bahn. Daarop reden snelle treinen met vele haltes waar overgestapt kon worden op zijlijnen die de stad doorkruisten. Als je een kaartje had voor die ringbaan kon je de hele stad rond. Behalve de S-Bahn was er ook nog de U-Bahn die grotendeels ondergronds was. Ook reden er nog bussen en trams. Lang niet alle lijnen waren te gebruiken vanwege de bombardementen die er voordurend waren. Toch heb ik veel van de stad gezien. Vooral waar de buitenlijnen uit andere steden binnenkwamen waren er soms drie stations boven elkaar. De buitenlijn, de S-Bahn en de U-Bahn hadden daar ieder hun eigen stations.

Dat ik de stad op die manier heb leren kennen is me later nog goed van pas gekomen.

De vierde dag werd ik naar een bureau gestuurd en moest ik mijn bagage meenemen. Daar zou iemand zijn die naar Jena moest waar de plaats was waar ik weer aan het werk kon. Het was een oudere man in dienst van de O.T.

Wij kregen ieder voor twee dagen bonnen voor eten en voor ieder acht sigaretten mee. Het rantsoen sigaretten was voor werkdagen zes en voor reisdagen vier sigaretten. Het bleek een aardige man te zijn. Die vertelde dat er in Jena een kantoor was dat over diverse werken van de O.T. ging. Er waren verschillende objecten en waar ik terecht zou komen wist hij ook niet. Hij zou me op het kantoor afleveren. Hij was opzichter op een spoorwegobject vertelde hij.

De reis naar Leipzig, waar wij moesten overstappen duurde normaal zes uur. Maar dat ging niet normaal. Als er ergens op een plaats waar de trein door moest alarm was bleef hij voor het station stilstaan tot het alarm voorbij was. En als je dan uit- of in moest stappen moest dat snel gebeuren want de trein moest zo snel mogelijk weer weg. In Leipzig moesten wij overstappen op de lijn naar Frankfurt die door Jena liep. De trein had echter vertraging en daar leerde mijn reisgenoot me dat er overal op die overstapstations keukens waren waar je op vertoon van je vervoersbewijs een grote kom soep kon krijgen. Weer diezelfde soep. Het was linzensoep volgens mijn begeleider. En als er intussen uit weer een andere richting reizigers kwamen die ook met de vertraagde trein verder moesten sloten wij ons bij die aan en kregen we weer een kom soep. Ik zou het alleen niet gedurfd hebben maar hij zei dat hij dat meer bij de hand had gehad en dat het nog altijd gelukt was.

Na de reis met vertraging kwamen wij in Jena aan. Het kantoor was nog open en daar namen wij afscheid want mijn reisgenoot moest nog verder.

Jena

Een stad in Thüringen. Thüringen is een deelstaat in het oosten van Duitsland met vele bekende steden. : Eisenach, Gotha, Erfurt (hoofdstad van Thüringen) Weimar, Jena, Gera, Chemnitz, van west naar oost gelegen en een prachtig gebied, het bekende Thüringer Wald. In Jena op het bureau van de O.T. moest ik mij melden. Het bleek het kantoor van een aantal werkobjecten in de omgeving van Jena die daarvandaan bestuurd werden en ook voor personeel zorgde. Ook was daar de keuken en een eetzaal waar wij ook te eten kregen. Dat was een voordeel want er was elke dag warm eten en ook het brood werd daar verzorgd. Het was karig net als overal maar toch niet slecht. Alles was op de bon maar daar hadden wij niets mee van doen. Wij moesten zorgen op tijd te zijn voor het eten.

De huisvesting was ook vrij goed. Het was oorspronkelijk een hotel geweest, "Der alten Post", een oud gebouw waar heel lang geleden de postkoetsen aankwamen om te overnachten en de paarden te verzorgen. De kamers waren omgebouwd tot een ruimte waar onze bedden stonden en gelegenheid was om onze spullen op te bergen. Daar werd ik naar toe gestuurd om daar gelegerd te worden.

Er waren al een aantal mensen ondergebracht waaronder ook Nederlanders. Enkelen daarvan werkten in een ossenstal in Lobeda, een boeren dorpje ten zuiden van Jena. Daar werd ik ingedeeld. Met de tram heen en terug soms tweemaal per dag. Die stal was een houten gebouw waar een wisselend aantal bij de boeren gevorderde ossen waren ondergebracht. Die werden op sommige bouwwerken gebruikt om bouwmaterialen en dergelijke te vervoeren. In Lobeda werden die verzorgd en als ze ergens nodig waren werden ze opgetuigd en ingezet om hun werk te doen, daarvoor waren ze gevorderd.

Er kwamen regelmatig ossen in Jena aan en soms was de stal helemaal vol en stonden er vijfentwintig ossen waar nogal wat werk aan was. Sommige waren niet gemakkelijk. Ze stonden niet in hun eigen stal, hun baas was er niet en het gebeurde meermalen dat er een of meer ossen los braken. Die moesten weer vastgebonden worden met stukken touw dat ook nog van slechte kwaliteit was. Dat gebeurde nogal eens en daarom moesten er elke nacht twee mensen in de stal blijven. Er waren mannen bij die bang voor ze waren, die beesten merken dat en dat gaf extra moeilijkheden. Zo leefden wij daar en werd het kerstmis.

Kantoorgebouw in Jena

Kerstmis 1944

Eerste kerstdag. 's Morgens heel vroeg moesten wij met een man of acht naar het station om een lading ossen te lossen die daar in de nacht waren aangekomen. Er stonden acht ossen in een treinwagon. Het vroor buiten ongeveer tien graden. De beesten moesten we uit laden en dat was een probleem. Ze stonden daar lekker warm bij elkaar en ze moesten de vrieskou in. Daar hadden ze dus helemaal geen zin in en ze waren niet te bewegen om ook maar een poot buiten de deur te zetten. Trekken en duwen hielp niet en zelfs het puntje van hun staart ombuigen, waardoor ze in de regel vooruit springen trotseerden ze. Toen kwam er iemand op het idee om stukken touw aan elkaar te knopen en zo met het touw achter om de os heen het beest naar buiten te sleuren. Met uiterste krachtinspanning lukte dat. Het had uren geduurd voor ze er alle acht uit waren. De laatsten gingen wat gemakkelijker want het was intussen in de wagon net zo koud geworden als buiten.

Toen ze er alle acht uit waren moesten ze naar Lobeda gebracht worden, zes kilometer lopen met acht ossen. We hadden ze twee aan twee aan elkaar gebonden en zo in optocht naar Lobeda. Het ging maar langzaam. Ze liepen hun eigen gangetje en waren niet te bewegen hun tempo te verhogen. Bijna drie uur duurde de "ossenoptocht". Het was intussen middag geworden en de dieren hadden honger en dorst gekregen, evenals wijzelf. Ze moesten vastgezet worden, sommigen werden schuw in de vreemde stal en de onrust nam toe. Tegen de avond was alles toch een beetje op orde. De beesten hadden eten en drinken gehad en voor ons was ook eten gebracht. Toevallig was het mijn beurt voor de wacht. Met ons tweeën hebben we weinig of niet geslapen. Steeds weer was er onrust in de stal. Tweede kerstdag heb ik de hele dag geslapen.

Jena, een stad met 75.000 inwoners. Het was oorspronkelijk een vestingstad waar nog torens en muren van te vinden zijn. Rond de binnenstad zijn prachtige buitenwijken met vele mooie huizen gebouwd die toen nog allemaal intact waren. Het leek zo op het oog een welvarende stad te zijn. Vele grote gebouwen waaronder de grote St. Michaelskerk met koepeldak op de toren. Er was een universiteit met een juweel van een hoofdgebouw met een monumentale hoofdingang die geflankeerd werd door twee levensgrote beelden van engelen, Zg. "Schutsengelen", ofwel engelbewaarders. Een marktplein met het stadhuis, stadsmuseum, bioscoop en midden op het plein een standbeeld van de oprichter van de universiteit. Er is een planetarium, het prinsessenslotje, diverse kerken en de grootste bekendheid van Jena zijn de Zeissfabrieken die in de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol hebben gespeeld in de vervaardiging van onder andere richtapparatuur voor de artillerie en het luchtdoelgeschut.

We kregen daar elke maand wat zakgeld maar daar konden we weinig mee doen. Naar de bioscoop gaan 's avonds kon nog maar ook daar had je weinig aan .Het aantal malen dat er alarm was nam toe, dan werd de film stopgezet en de bioscoop ontruimd. De meeste bezoekers gingen dan de schuilkelder in die niet ver daar vandaan in een

grot van de omliggende bergen was ingericht. We hadden daar een baas, een goede man overigens die Youskoviak heette, zoiets tenminste maar die naam konden wij niet goed uitspreken en we noemden hem "Goedschobbejak". Hij probeerde het wel zijn naam goed te leren uitspreken. "Nein, nein, es ist nicht sjoesjobiak aber Youskoviak". "Ja, ja zeiden we dan, Goedschobbejak". Hoofdschuddend staakte hij zijn pogingen.

Op zekere dag vroeg hij of er iemand bij was die een beetje in Berlijn de weg wist te vinden als het duidelijk opgeschreven was. Ik meldde mij daarvoor aan en zei dat ik drie dagen door Berlijn gezworven had voor ik naar Jena gestuurd werd. Bovendien kende ik het beste Duits van de groep en ik zou dus naar Berlijn gaan. Op het kantoor kon daar niemand voor gemist worden. Daar kreeg ik te horen dat er in Berlijn een boodschap gehaald moest worden. De papieren lagen al klaar. Een reisbiljet voor heen en terug, een brief voor de boodschap die ik moest gaan halen, een reisbeschrijving tot in detail, het station waar ik uit moest stappen, (dat was de Anhalten Bahnhof, waar iedere trein stopte), welke uitgang ik moest benutten, welke tram, de hoeveelste halte, de straat en huisnummer. Het kon niet missen en dat deed het ook niet. Brood en beleg kreeg ik voor twee dagen mee en bonnen voor twee maaltijden. Voor een maaltijd die je overal kon gebruiken was 5 gram vet voor een bord soep en 10 gr. vet plus 50 gram vlees voor warm eten. Dat werd duidelijk uitgelegd.

Van Jena naar Leipzig ging vrij vlot. Leipzig is een kruispunt van een aantal spoorlijnen. Er waren daar 26 perrons. In de richting Berlijn stonden drie treinen aangegeven. De eerste had vertraging stond al aangegeven, de tweede kwam ook niet. Toen kwam er een trein binnen, een zogenaamde "urlauberzug" voor militairen. Om met die trein mee te rijden moest je een speciale machtiging hebben en die had ik niet. Ik dacht bij mezelf: "ik stap in, als de trein eenmaal rijdt zullen ze me er heus niet meer uitgooien".

Nu moet je in Duitsland altijd weten wanneer je Duits kent en wanneer niet. Toen de trein een kwartiertje reed kwam er controle. Een officier en een mindere. Deze laatste kwam recht naar mij toe en vroeg mijn papieren. Hij keek ze in en zei dat ik voor die trein geen machtiging had en daarom niet met die trein mocht reizen. Ik verstond hem helemaal niet en wees op het papier naar het woord Berlijn en zei:"Ik moet nò Berlijn en dizzen trein die gu door toch no toe"?, en wees met mijn vinger eerst naar de bodem van de trein en dan in de richting waarin hij reed. Hij probeerde mij nog uit te leggen dat de trein alleen voor soldaten bedoeld was maar ik haalde mijn schouders op en snapte er niks van. Toen kwam de officier en vroeg wat de problemen waren. De soldaat legde uit:"Dit is een buitenlander die bij de O.T. werkt en hij moet in Berlijn een boodschap gaan halen. De papieren daarvoor zijn in orde maar hij heeft geen machtiging voor deze trein. Hij verstaat geen woord Duits en van treinen snapt hij ook niets". "Ach", zei de officier,"laat de man met rust". Ik begrijp niet hoe ze zo iemand om een boodschap kunnen sturen", voegt hij daar nog aan toe.

Zonder verdere moeilijkheden kwam ik in Berlijn aan. De reisbeschrijving was zo duidelijk dat het adres goed te vinden was. De boodschap bleek uit een koffer te bestaan die vrij zwaar was.

Wat er in zat ben ik nooit te weten gekomen maar dat kon mij ook niet schelen. De nacht heb ik in het O.T. heim doorgebracht waar ik al eerder geweest was. De reis terug ging met een aantal vertraagde treinen en om een uur of vijf in de middag kwam ik met de koffer op het kantoor in Jena aan.

Zo heb ik nog meer reizen gemaakt, onder andere naar Erfurt, 60 kilometer ten westen van Jena gelegen, dat in de nacht ervoor gebombardeerd was. Ver voor het station moest iedereen uitstappen en langs de spoorlijn naar het station lopen. Het adres waar ik moest zijn was niet meer te vinden vanwege het bombardement.

Op het werk in de stal kwam af en toe een Pool buurten die bij een boer werkte. Zijn schoenen waren versleten. Hij kwam niet in aanmerking voor nieuwe en vroeg of iemand van ons een paar schoenen kon missen. Nu was ik in het bezit van twee paar schoenen en die pasten hem nog ook. De boerin zou ze betalen. Toen ik een paar dagen later naar de boerderij ging met de schoenen vroeg de boerin hoeveel ze moesten kosten. "Aan geld heb ik niets daar kan ik niets mee doen", was mijn antwoord. "Ik heb liever wat eetbaars, brood bijvoorbeeld". In Duitsland staan in veel kleine boerendorpen ovens (nu nog) waar ze zelf hun brood bakken. Ze gaf mij een brood, zo'n groot rond brood. Daarmee heb ik wel drie weken elke dag een snee brood extra kunnen eten.

Toen het op was dacht ik er over na en vond het eigenlijk toch maar weinig voor een paar schoenen van nog goede kwaliteit en besloot om nog eens naar de boerderij te gaan. Weer bij de boerderij aangekomen hoorde ik dat er iemand buiten was. De boerderijen in die streek zien er vrijwel allemaal hetzelfde uit. Een woonhuis met enkele bijgebouwen en een toegangspoort naar de halfopen binnenplaats waar ook de mesthoop lag.

De boerin was buiten bezig met een haan te verzuipen, dacht ik. Op mijn vraag wat ze toch aan het doen was, gaf ze als antwoord terwijl ze de haan weer in de regenton kopje onder duwde: "De smeerlap gaat vreemd bij de kippen van de buren en na deze behandeling schaamt hij zich en blijft een tijdje thuis". En ze sopte hem nog een paar keer in de ton. Ik vroeg haar hoe het was met de schoenen van de Pool. "Goed", zei ze, ze passen goed en hij is er goed mee in zijn schik". "Ja, ziet u,"zei ik "Het was achteraf bekeken eigenlijk toch wat weinig, een brood voor een paar nog prima schoenen". "Wat had je dan eigenlijk gedacht?" vroeg de boerin. "Nou, ik had gedacht nog een brood". Ze gaf me nog een brood en nog een stuk eigengemaakte kaas erbij. Bovendien wenstte ze me alle goeds toe. Rekening houdend met de omstandigheden vond ik het alles bij elkaar toch een goede prijs voor de schoenen.

Bombardementen

Die bombardementen waren een verschrikking. Drie keer heb ik er onder gezeten. Ik heb later in een reportage op een van de Duitse tv zenders gehoord hoe dat ging. De reportage ging over het bombardement op Dresden op het eind van de oorlog waar veel over te doen is geweest omdat het een zinloos bombardement was. De stad was ontruimd en de slachtoffers, tienduizenden, waren allen burgers. Aldus de reportage.

Terug naar de bombardementen op Jena. Vliegtuigen heb ik er nooit gezien maar volgens latere beschrijvingen kwamen die in formatie aangevlogen. Bij nadering van een stad verspreidden ze zich over het gedeelte van de stad dat aan de beurt was en lieten dan allemaal tegelijk hun bommen vallen. Een bommentapijt noemden de Duitsers dat. Alleen gericht op totale vernietiging. Behalve wat luchtdoelgeschut waren er geen militairen. Het eerste bombardement op Jena was op 9 februari 1945. Het resultaat was 153 doden, vrijwel allen burgers. Er was er ook een van ons bij, een

Jena na het bombardement

oudere Duitse man. We hebben hem met een paar man begraven. In de kerk waar de dienst werd gehouden speelde het orgel o.a. de melodie van het lied:

"Ik had een wapenbroeder".

In Jena stonden de Zeiss fabrieken. Daar waren wel enkele bommen gevallen maar er was niet echt gebombardeerd. Het is altijd mijn gedachte geweest dat die gespaard werden.

Voor het bezoek dat ik later aan Jena gebracht heb had mijn schoondochter via Internet gegevens van Jena opgevraagd. Zij kreeg een uitgebreide documentatie over Jena, ook de geschiedenis van de oorlog. Daarin werden ook enkele bombardementen vernoemd en ook dat Jena op 13 april 1945 door de Amerikanen zonder strijd was ingenomen.

Daar stond ook in dat de Amerikanen op 16 juni begonnen met de ontmanteling van de Zeiss fabrieken. Op 23 juni, kort voor de overname van het commando door de Russen, voerden de Amerikanen een aantal directeuren, leidende wetenschappers, constructeurs, ingenieurs en nog andere belangrijke mensen af. In totaal werden 126 medewerkers van de Zeiss en Schott fabrieken overgebracht naar Heidelberg.

Bij die documentatie waren ook nog foto's van de puinhoop na het bombardement die in de buurt van de verwoeste kerk gemaakt waren. Er is ook in te lezen dat 15 % van de stad verwoest was en dat er in totaal 800 mensen door de bombardementen omgekomen waren. Daarmee was Jena een van de zwaarst getroffen steden van Thüringen.

En dan te weten dat er eind december 1944 in Jena nog mensen waren die meenden dat Jena tussen de bergen niet te vinden was. Bij het alarm gingen er veel mensen niet eens naar een schuilkelder. Dat was ook de

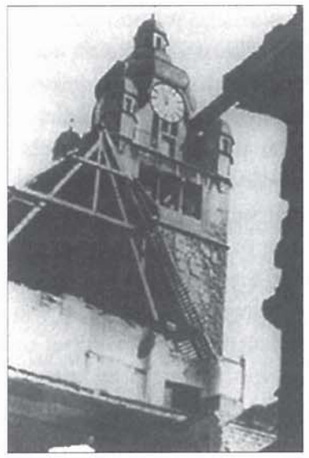

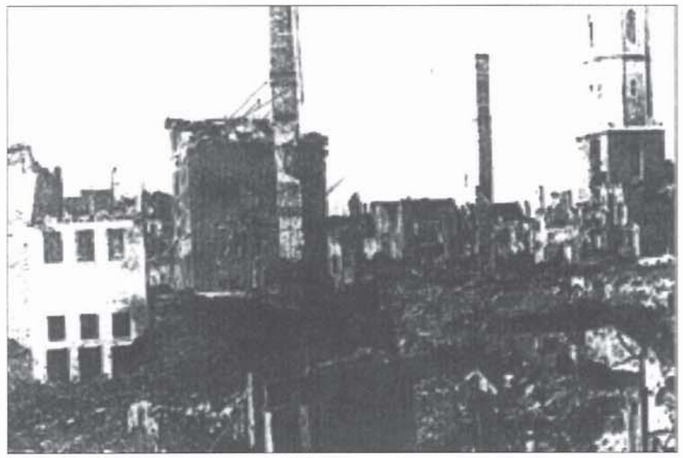

Jena na het bombardement

oorzaak dat er bij het eerste bombardement zoveel doden waren.

Intussen werd de ossenstal ontruimd en de dieren afgevoerd. Waar naar toe weet ik niet. In de binnenstad waren diverse branden ontstaan die onblusbaar bleken.

Er was een vuurstorm ontstaan.

Vuurstorm

Velen zullen wel eens van een vuurstorm hebben gehoord maar ik denk dat er maar weinigen zijn die weten wat een vuurstorm is. Het woord storm wijst op een natuurverschijnsel en in werkelijkheid is dat ook zo. Een vuurstorm kan alleen ontstaan bij een zeer grote brand.

Een van de natuurverschijnselen is dat warme lucht opstijgt en bij een brand wordt de omliggende lucht verwarmd zodat die opstijgt. Nu moet opstijgende lucht weer aangevuld worden en zo ontstaat een zuigende werking. Vuur heeft zuurstof nodig en als die verbruikt is wordt die aangezogen uit de omgeving. Vuurstormen ontstaan bij hevige bosbranden en tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er vele steden en stadsgedeelten door een bombardement getroffen waarbij vaak verschillende branden ontstonden.

Omdat blussen vaak bemoeilijkt werd door de veelheid van de branden en sommigen samensmolten tot een grote brand ontstonden vuurhaarden waarbij de hitte zo intens werd dat er geen houden meer aan was. De hitte neemt steeds toe, de lucht wordt steeds meer verwarmd waardoor enorme opstijgende luchtbellen ontstaan met als gevolg dat de aangezogen lucht stormkracht kan aannemen en tenslotte een vuurzee ontstaat met een alles verterende kracht. Er blijft niets brandbaars over, alleen steen en verwrongen half gesmolten ijzer.

Ik heb persoonlijk zo'n brand meegemaakt in Jena waarbij een groot gedeelte van de binnenstad is afgebrand. Wij vonden later in de straten verbrandde brandweerwagens en van de uitgerolde slangen was niet meer over als de koppelingsstukken. De slangen zelf waren op de straten nog grotendeels verbrand zo intens is de hitte van een vuurstorm. De brandweerlieden en andere hulpverleners waren in paniek de stad uitgevlucht. Ik ben in mijn leven nooit echt in paniek geweest.

Wanneer een mens echt in paniek raakt heeft hij angst, toenemende angst. De hersenschors trekt zich samen, het begrip vrouwen en kinderen eerst valt uit tot er niets meer werkt dan de hersenstam, het dierlijke instinct tot eigen lijfsbehoud. Bij een van de bombardementen werd ook het huis waarin wij sliepen zwaar beschadigd. Er was geen tijd meer om naar de schuilkelder te gaan en zo zaten wij met een man of zes in de kelder onder het huis. Zo een bombardement duurt in werkelijkheid maar heel kort. Je hoort de ontploffingen dichterbij komen en die gaan dan als een zwaar onweer over je heen.

Ik kan je verzekeren dat het angstige momenten zijn. Gelukkig hadden wij geen voltreffer maar alle ruiten lagen eruit, de dakpannen lagen her en der verspreidt op de grond, het meubilair lag door elkaar en alles lag dik onder het stof. We hadden heel wat op te ruimen.

Ruim twee jaar geleden ben ik met mijn zonen per auto naar Jena gegaan om daar nog eens te gaan kijken. Bij aankomst in Jena hebben we eerst een hotel gezocht om te eten en te overnachten. Het was vlak bij de kerk en het gebouw waarin het kantoor van de O.T. was gevestigd tijdens de oorlog. Dat gebouw was gerestaureerd en de kerk stond nog in de steigers.

De stad was in 1945 op 13 april door de Amerikanen ingenomen die hebben dat gedeelte van Duitsland nog in hetzelfde jaar overgedragen aan de Russen. Het is bekend dat in dat gedeelte van Duitsland de opbouw vele jaren later op gang kwam dan in het westen van Duitsland en dat bovendien ook nog veel langzamer ging en er een grote achterstand kwam. En dat was nog te zien. De buitenwijken op enkele straten na waren weer helemaal hersteld. In de rest van de stad waren nog veel lege plekken. Op de plaats waar de universiteit stond was een heel grote parkeerplaats. Het hoofdgebouw, een juweel van bouwkunst, was in de oude stijl gerestaureerd. De universiteitsgebouwen waren weer opgebouwd op de plaats in de binnenstad waar de brand was geweest en daar staat nu ook een heel hoog nieuw gebouw maar het grootste deel was nog leeg. Ook hier een grote parkeerplaats en op de rest kon men de kelders nog zien van de gebouwen die daar gestaan hadden. Men was op verschillende plaatsen nog bezig met de restauratie van de vestingmuren en torens. Het huis in Jena Oost waar wij geslapen hebben was vrijwel vernieuwd maar nog precies hetzelfde als toen.

Ook het raampje van de kelder was er nog evenals de toegangspoort naar achteren waar vroeger de postkoetsen binnenreden.

"Ook het raampje van de kelder was er nog". rechts beneden op de foto

We hebben er nog foto's gemaakt. In Lobeda was van het oude dorp vrijwel niets meer te vinden. Lobeda was woongemeente van Jena geworden en er stonden een groot aantal hoge woonflats. Het was toch fijn daar nog een keer geweest te zijn.

Omdat de stal leeg was konden wij daar niets meer doen en werden wij met tien man naar een plaats gestuurd die ongeveer tien kilometer ten zuiden van Jena lag en kwamen daar weer in een werkkamp terecht waar arbeiders ondergebracht waren die daar in een leisteengroeve werkten maar nu bezig waren met versperringen aan te brengen tegen de Amerikanen die niet ver meer weg waren, hoorden wij. Daar moesten wij ook mee aan gaan werken. Er werden bomen omgezaagd in stukken van ongeveer twee meter en die werden schuin in de grond gegraven dicht bij elkaar met de bedoeling Amerikaanse voertuigen tegen te houden. Het was hetzelfde dal waar ook Jena in lag. Een weg, een spoorlijn en de Saale liepen er door. De plaats waar het werkkamp lag was wat hoger gelegen en in de nacht van 12 op 13 april, dezelfde nacht dat president Rooseveld is gestorven, hoorden we tanks en andere voertuigen over de weg trekken en 's morgens waren er de Amerikanen.

Er waren er maar enkelen daar gebleven, de grote macht was doorgetrokken naar Jena. Ze waren heel vriendelijk, deelden sigaretten uit, informeerden wat wij voor landslieden waren en hoefden verder niets te weten. Wij waren vrije mensen.

Maar wat nu?. We wilden naar huis. Maar hoe?. En wat zouden we daar aantreffen?.

Wij hadden daar wel eens kranten gezien en op de voorpagina stond het dagelijkse weermachtbericht. En daar heeft wel een paar weken gestaan: "Gevechten ten oosten van 's Hertogenbosch". Hoe zal het er daar uitzien?. Dat was een grote zorg.

Achteraf bleek het mee te vallen en met die gevechten was de tankslag bedoeld die in de omgeving van Overloon had plaats gevonden. Daar bevindt zich nu ook nog een oorlogsmuseum waar nog kapot geschoten tanks in de bossen staan.

Na overleg met elkaar besloten we om onze spullen op te pakken en naar huis te gaan. Te voet. We waren met tien man. Iemand had bij een boerderijtje een wagentje zien staan. Vier houten wielen met ijzeren hoepels en een burrie met een dwarshout om voort te trekken. Een soort die in Nederland bekend staat als de "bolderwagen". Wij gingen met een paar man daar naar toe en vroegen aan de boer of wij dat wagentje konden krijgen om naar huis te gaan. "Nee". Op de vraag of we het konden kopen:"Nee". Toen hebben we onder luid protest van de boer het wagentje meegenomen. We laadden wat we in ieder geval mee wilden nemen er op. Het O.T. uniform lieten we achter en in onze werkkleding besloten we het avontuur te wagen.

De reis terug.

Welke kant op? Naar het westen, meer wisten we niet. Ook zou de weg voornamelijk langs de dorpen moeten gaan om onderweg aan de kost te komen want in de steden was zeker niks te vangen. Vanwege het dal konden we alleen naar het noorden of zuiden. We gingen zuid want in het noorden lag Jena en die kant moesten we niet op. Na een paar uur kwamen wij op een kruispunt en kozen de westelijke richting.

Na een tijdje zagen wij een aantal Amerikanen. Er stonden tanks en een aantal andere voertuigen. Er lag nog een vrachtwagen te branden en dat vonden wij vreemd maar we liepen toch door. Bij de eerste tank aangekomen kwamen er een paar soldaten naar

ons toe en vroegen waar wij naar toe wilden. Wij hadden er een paar Rotterdammers bij en die probeerden uit te leggen wie we waren en waar we naar toe wilden. Dat vonden ze goed en we wilden weer verder gaan. Maar dat ging niet door. De Amerikanen maakten ons duidelijk dat zìj daar eerst nog heen moesten. Wij hals over kop terug en we hebben een grote omweg gemaakt om bij het front weg te komen. Bij de eerste de beste plaats waar we aankwamen werden we meteen door MP mannen van de weg afgestuurd. We mochten om twee reden niet verder. We liepen in de weg en bovendien was er overal mijnengevaar langs de weg. We werden naar de burgemeester gestuurd en die moest zorgen voor onderdak en voeding. Voor onderdak kregen we een plaats in een van de gebouwen en voor voedsel kregen we bonkaarten. We zijn daar vier dagen gebleven. Intussen kwamen er nog steeds groepjes mensen aan die niet verder konden.

Op het station stond een goederentrein die belangstelling kreeg van de buitenlanders. Op een middag werd de trein opengebroken. Daar bleek van alles in te zitten van ontruimingen. Onder andere het kledingmagazijn van een pilotenkazerne of zo iets. Complete vliegenierspakken, sokken, ondergoed, overhemden enz. nog in de dozen verpakt. Ik voor mij heb een jas, broek, laarzen, ondergoed en nog een en ander meegenomen. De spullen die we nog in rugzak en koffer hadden hebben we weggegooid en de "gevonden" kleding ingepakt. Met het donkerbruin zacht leren jasje heb ik nog jarenlang rondgelopen waar menigeen jaloers op was. De broek was me te groot, die heb ik aan mijn oudste broer gegeven die ze jarenlang als werkbroek op de dragline heeft gebruikt.

Dat we daar niet verder konden vonden wij maar niks en niemand wist hoe lang dat nog zou duren. Bij wandelingen door het stadje, de naam weet ik niet meer, ontdekten we een uitweg waar schijnbaar geen controle was. De dag erna laadden wij onze spullen weer op het wagentje en trokken die kant op. Toen bleek dat al meer mensen die weg gevonden hadden. Het ging goed. We waren op weg. Het was geen hoofdweg en er was maar weinig militair verkeer. Zolang we nog bonnen hadden ging het vrij goed om aan eten te komen maar na enkele dagen kwamen we in een andere "kreiss" en daar waren ze niet geldig.

Overnachten konden we meestal in een school. Op vele plaatsen was daar op gerekend. Er kwamen regelmatig arbeiders langs die op weg naar huis waren. Er lag stro en er was nog een voordeel van zo'n school. Er hingen namelijk landkaarten aan de muren van de directe omgeving en ook grotere kaarten. Het plan was om ongeveer 25 kilometer per dag te kunnen afleggen maar dat viel toch wel tegen. Om onderweg aan eten te komen duurde langer, wij hadden geen haast, het was mooi weer in het begin en wij gingen naar huis dus er was een goede stemming. De weg liep door een mooie heuvelachtige streek, er stonden daar overal fruitbomen langs de wegen in bloei en als je dan op een hoogte bent zie je de bloeiende bomen als een prachtig lint door het landschap slingeren. Er waren dagen bij dat we maar een paar dorpen verder kwamen.

Toen we een dag of tien op weg waren bleek het toch niet zo gemakkelijk om met tien man aan voldoende eten te komen. Het waren meestal kleine dorpen waar we door trokken. We besloten toen om ons te splitsen in twee groepen van vijf. Daarna ging het wat vlotter. De ander vijf wilden proberen op een of ander manier een lift te krijgen. Of ze dat gelukt is weet ik niet want ik heb nooit meer iets van hen vernomen. Ik weet mij lang niet alles meer te herinneren wat we onderweg meegemaakt hebben. Maar sommige dingen vergeet je nooit meer.

Op een dag kwamen we langs een dorp waar vrijwel alles was afgebrand. Huizen, schuren, kippenkooien, alles lag zwartgeblakerd in puin. Er liepen wat mensen rond en op de vraag wat is hier toch gebeurd kregen wij als antwoord:"Toen de regering in Duitsland inzag dat het einde naderde werd nog de zogenaamde "Volksstorm" opgericht. Op bevel uit Berlijn werden alle mannen die niet in dienst of daarvoor afgekeurd waren opgeroepen hun eigen stad of dorp nog tot het laatste te verdedigen vanuit "schutterputten" langs de toegangswegen.

Op de meeste plaatsen hebben ze dat niet gedaan en ook daar niet. Maar toen de Amerikanen doorgetrokken waren is in de nacht de SS terug gekomen en die hebben praktisch het hele dorp platgebrand. Dit is een vrij vertaalde uitleg die de mensen gaven.

Intussen waren wij in de deelstaat Hessen aangeland. Dwars door het Westenwald zijn we getrokken. Daar was het mooie weer over. Er is in Duitsland een lied over:

Da oben im Westenwald

Dort pfeifft der wind zo kalt enz.

Dat kwam wel uit want het was er echt koud. We hebben er zelfs nog een paar sneeuwbuien gehad. In verschillende plaatsen waren er regelingen getroffen. Er waren mensen die onderdak boden in hun huis op toerbeurt. Er was dan iemand die plaatsen aanwees en wie aan de beurt was. Zo hebben we enkele keren soms zelfs met twee man overnacht. We kregen daar te eten en bij het vertrek behalve het ontbijt nog boterhammen mee voor onderweg. Dat waren goede dagen en konden we lekker opschieten. Op een dag werden wij onderweg staande gehouden door de Amerikaanse MP. Ze stuurden ons naar een gebouw waar controle werd gehouden. Er waren al wat mannen binnen en een Poolse officier die Duits sprak deed het woord. Hij vertelde dat er een controle werd gehouden om eventuele Duitse soldaten te zoeken die gedeserteerd waren om aan krijgsgevangenschap te ontkomen. De mannen werden scherp ondervraagd maar konden allemaal bewijzen dat ze geen soldaat waren.

Wij met ons vijven bleven op de achtergrond en toen we aan de beurt waren in ons werkplunje vroeg hij wie wij dan wel waren. Toen we dat vertelden zei hij dat hij die al meer was tegengekomen en vroeg waarheen wij eigenlijk onze route hadden. Onze bedoeling was Bonn. Hij raadde ons dat af want in Bonn kom je de Rijn niet over," Ga naar Koblenz , daar is een opvangcentrum en van daaruit worden transporten samengesteld naar Frankrijk, Luxemburg, België en Nederland" en wenstte ons goede reis en wel thuis.

Toen we na in totaal ruim drie weken wandelen in Koblenz aankwamen werden we naar een kazerne verwezen. Daar aangekomen werden onze kleren met een poeder bespoten en niet alleen onze kleren en bagage maar wij zelf moesten die behandeling ook ondergaan. Dat was om te voorkomen dat we luizen mee naar binnen zouden brengen. Daarna kregen wij te horen dat er daags tevoren een transport vertrokken was en dat het nog wel even zou duren voordat het volgende zou gaan.

Tien dagen hebben wij daar doorgebracht. We hebben ons daar gruwelijk verveeld. Er werd wel het een en ander georganiseerd. Onder andere een voetbalwedstrijd. Er werden soms films vertoond. Bij een van de zwerftochten door de enorm grote kazerne met tal van gebouwen werd een wasruimte ontdekt met douches. Ze gaven alleen maar

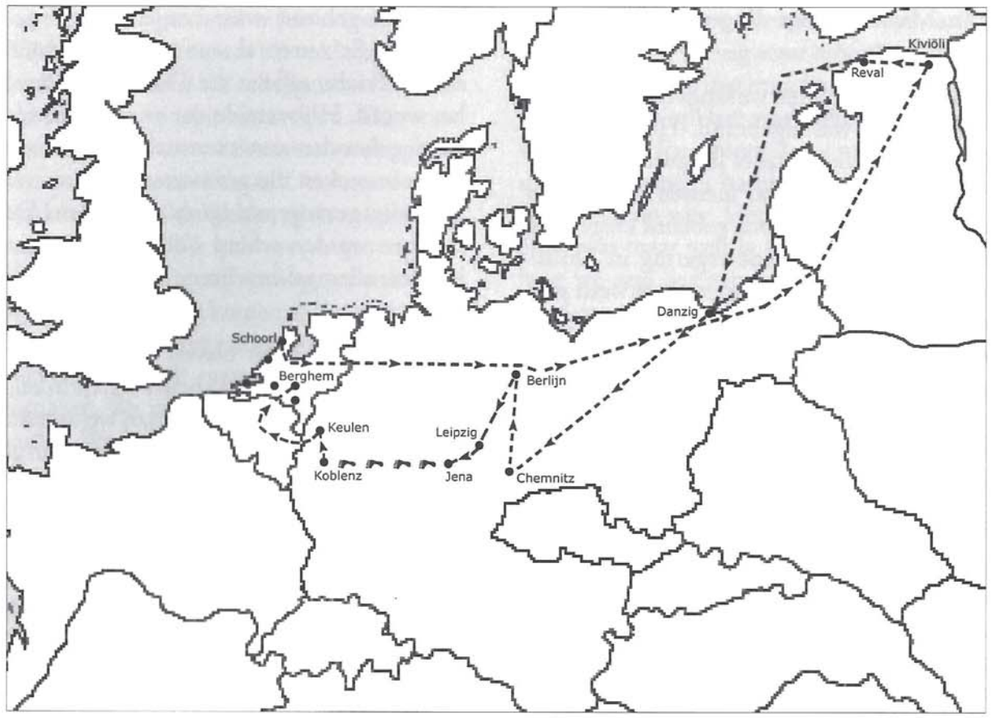

Schematische route van Harrie door Europa 1944/1945

koud water maar het was toch een fijn gevoel om je weer eens helemaal te kunnen wassen. Er waren daar ook goede bedden en voor eten werd gezorgd. We moesten wel als tegenprestatie het gebouw schoonhouden maar daar had niemand bezwaar tegen.

Er kwamen vrijwel elke dag mensen aan van verschillende kanten die allemaal de Rijn over moesten om weer thuis te kunnen komen.

De elfde dag was het zover. Er kwamen een aantal legerauto's die mensen opladen om ze naar de Rijn te brengen en met een veerpont over te steken. Zij brachten ons naar de overblijfselen van het station. Het was nog één grote puinhoop. Overal bomkraters en op een aantal sporen staken nog stukken rails omhoog. Twee lijnen waren zo ver gerepareerd dat er weer treinen konden rijden. Het was een goederentrein die maar heel langzaam reed. Enkele wagons waren voor personenvervoer ingericht. Maar het ging op huis aan en dan wordt er veel voor lief genomen.

Vanaf Keulen ging het België in. Aan de grens was er uren oponthoud. Alle nummers van de wagons werden genoteerd evenals de lading. De wagons die lading en mensen voor België hadden werden afgekoppeld. Voor de grens België- Nederland bleef de trein weer staan en weer werd alles genoteerd en gecontroleerd. Tegen de avond kwam de trein in Eindhoven aan en werden de wagons met de repatriërenden (dat woord hoorde ik daar voor het eerst) naar de Philipsfabrieken gerangeerd.

Daar kregen we te eten en werd in een van de hallen een slaapplaats aangewezen om de nacht door te brengen op neergelegde strozakken. De volgende morgen moest iedereen naar een ander lokaal waar tafels en stoelen stonden opgesteld. Bij iedere tafel zaten twee mannen die hulpkrachten waren van de politieke recherche, naar later bleek, die iedereen aan een verhoor onderwierpen:

"Hoe heet je en waar woon je?" was de eerste vraag.

"Heb je een pas?".

"Neen, nooit gehad".

"Heb je een persoonsbewijs?".

"Neen dat ben ik kwijt".

Die twee keken mekaar aan en de een zei:

"Dat moeten ze dan zelf maar uitzoeken".

Hij gaf mij een kaart waar hij iets opgeschreven had en zei:

"Ga maar met die mensen mee".

En hij wees iemand aan die bij de deur stond. Die meneer bracht me naar een deur, maakte die open en zei:

"Blijf hier maar even wachten je wordt opgeroepen".

Daar binnen zaten enkele mensen en ook een met een geweer die vertelde dat we alleen onder begeleiding naar de wc mochten. Zo, daar zit je dan, daar heb je dan een kleine 400 kilometer voor gelopen om zo vlug mogelijk weer thuis te zijn. Af en toe kwam er weer iemand bij en soms werd iemand geroepen. Gesproken werd er zo goed als niet. Tegen de avond was ik aan de beurt. In een kamer zaten twee heren aan een tafel. Ze stelden zich voor als de politieke recherche en die begonnen vragen te stellen, eindeloos. Ze vroegen naar een pas. Die had ik geen. Een persoonsbewijs dan. Ook niet. Ik moest mijn verhaal vertellen en zei dat mijn persoonsbewijs waarschijnlijk in een van de ziekenhuizen was achtergebleven. (Ik weet dat nu nog niet).

"Of ik NSB-er was".

"Nee".

"Of ik familie had die NSB-er waren".

"Weet ik niet".

"Of ik een geweer gedragen had".

"Nee".

"Heb je dan helemaal geen papieren of ander bewijs?".

"Ja, ik heb nog een formulier dat in Schoorl ingevuld is voor we naar Berlijn gebracht zijn".

"Laat me dat dan maar eens zien".

Ik haalde een soort van portefeuille uit mijn zak en zocht naar dat formulier.

"Laat me je hele portefeuille maar eens zien".

Hij keek wat er in zat. Een paar kaarten, kaartjes van de S-Bahn uit Berlijn, bioscoopkaartjes uit Jena en ook de helft van een krantenpagina. Hij begon wat te lezen en zei zo langs zijn neus weg:

"Dat is zeker een NSB kaart?".

"Dat weet ik niet, kan best zijn. Het is een stuk uit een Nederlandse krant die in Duitsland gedrukt werd".

"Waarom heb je dat dan in je zak?".

"Draai hem maar eens om", zei ik.

Hij deed dat en zag een kaart van Nederland waarop ik zelf Berghem had ingetekend. Hij vouwde het onmiddellijk op. Op het betreffende formulier stond iets wat ik zelf nog niet eens gezien had. Er stonden een aantal punten op in de Duitse taal. Een van die punten was: Frei angeworben: nein, stond erachter. In Schoorl was dat zo ingevuld. Het laatste wat er gevraagd werd of ik nou wel rustig in Berghem terug durfde te komen.

"Als ze wisten dat ik eraankwam dan werd ik met muziek ingehaald. Maar mag ik nou ook iets vragen?".

"Jazeker".

"Hoor eens: Nu ben ik ruim twee jaar van huis geweest. Daar hebben ze bijna een jaar niets van mij gehoord en omgekeerd ook niet. Honderden kilometers heb ik te voet afgelegd, zo sterk was het verlangen naar huis. En als je er dan vast op rekent, morgen kom ik thuis en het dan door een verhoor waar je de hele dag op hebt zitten wachten en het wordt daardoor weer een dag later dan valt dat bitter tegen. Waarom kan dat niet vlugger of in je eigen omgeving?".

Toen begonnen ze zich te verontschuldigen. Het waren niet alleen dwangarbeiders die terugkwamen. Ook gevluchte NSB-ers en zelfs SS-ers en andere foute Nederlanders. En daarom worden de repatriërende opgevangen om verhoord te worden om de verkeerden er direct uit te kunnen halen. U wordt morgen naar huis gebracht. En dat was ook zo. Naar Oss tenminste.

Bij de Visserskerk ben ik uit een legerauto gestapt waar nog meer mensen mee naar huis gebracht werden. Ik weet nog wel hoe mijn thuiskomst was maar ik voel mij niet bij machte om dat te beschrijven.

Daags daarna moest ik naar Oss naar het distributiekantoor voor bonkaarten af te halen. Daar aangekomen ging het meteen weer:

"Waar kom je vandaan?".

Dat was me nou net teveel. Ik riep hard:

"Ho es efkes, dat heb ik eergisteren in Eindhoven al de hele dag gehad".

"Dus u bent al door de politieke recherche verhoord?.

"Ja, tot laat in de avond toe".

Ik kreeg direct mijn bonnen.

Het is ongetwijfeld opgevallen dat er geen enkele naam genoemd is. Dat heeft een verklaring: Ik kan mij geen enkele naam meer herinneren. Van niemand heb ik een adres gehad. Dit is verklaarbaar omdat er steeds weer andere mensen waren waar je mee te maken had. Vele overplaatsingen. Als laatste waren we nog met z'n tienen over en na de splitsing op weg naar huis nog met vijf man en in Eindhoven zat ik plotseling weer helemaal alleen en heb ik niemand ooit nog gezien. Op een na. Ik heb u beloofd dat ik op de naam Piet de Wilde terug zou komen.

Toen ik een paar weken thuis was kwam er en brief uit Den Haag van Piet de Wilde. Hij was nieuwsgierig of ik ook thuis was gekomen. Ik had hem sinds dat ziekenbezoek in Estland niet meer gezien. Hij wilde mij op komen zoeken.

Dezelfde dag nog heb ik teruggeschreven dat hij welkom was. Mijn familie had ik al eerder over hem verteld. Over wie en wat hij was. Op een dag stond hij binnen toen ik thuiskwam ergens vandaan. Hier staat mijn pen weer stil.

Hij vertelde zijn verhaal. Dat er nu in Den Haag praktisch geen werk was te vinden. Ook de voorbije hongerwinter 1944-1945 speelde nog mee. Kortom, hij is in Oss bij Philips gaan werken en is al die tijd bij ons in huis geweest en werd daar behandeld als was hij er ook een van ons. Toen hij naar verloop van tijd in Den Haag werk kon krijgen is hij weer teruggegaan.

Nawoord

Dit is mijn verhaal uit de oorlog. Lang heb ik nagedacht of ik op het verzoek van de redactie van het Vagevenster in zou gaan. Ruim zestig jaar is het geleden. Veel ben ik vergeten en ik was bang dat er niets van terecht zou komen.

Maar toch, tijdens het schrijven komen er veel dingen terug. Telkens vielen er mij gebeurtenissen in. Veel heb ik doorgestreept en herschreven. Er zijn ongetwijfeld dingen bij die niet in de juiste volgorde staan en die misschien in werkelijkheid iets anders waren of ter wille van de leesbaarheid iets aangedikt zijn, maar het is allemaal echt gebeurd.

Ik heb u meegenomen op de reis naar Estland, geprobeerd uit te leggen wat voor werkzaamheden er waren. U hebt kennis kunnen nemen van het leven in zulke werkkampen. Wat voor een vreselijke en angstige ziekte tyfus is. De bombardementen waarbij de angst je de keel dichtknijpt en de bevrijdende voettocht naar huis.

Een ding wil ik nog benadrukken. Ik heb altijd en tegen iedereen gezegd die het horen wilde en dat ga ik herhalen: Toen ik ziek was ben ik goed behandeld. Alles bij elkaar heb ik het leren aanvaarden als een groot avontuur.

Dank u dat u dit hebt willen lezen en dank aan de redactie dat ik dit heb mogen vertellen.

Harrie van Orsouw